ВИДАННЯ ЮВИЛЕЙНЕ
1814
1939

ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ПОВНА ЗБІРКА ТВОРІВ В П'ЯТИ ТОМАХ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
О. С. КОРНІЙЧУКА, П. Г. ТИЧИНИ, М. Т. РИЛЬСЬКОГО,
Ф. А. РЕДЬКА, Д. Д. КОПИЦІ

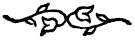

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ПОЕЗІЇ

КИЇВ — ★ — 1939

ПОЭЗІЯ

Тараса Шевченка

1847 г.

Титульна сторінка книжки, де рукою Шевченка переписані його вірші за 1847 — 1860 рр.

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[Орська кріпость
1847]

КНЯЖНА

ПОЕМА

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась,—
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю,—
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?
А я знаю. І розкажу
Тобі й спать не ляжу.

А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори над Дніпром.
Сам бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі зда́лека палати —
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому господньому селі,
На нашій славній Україні,—
Не знаю, де вони взялись,—
Приблуда князь, була й княгиня,
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті:
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій похожає,
Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує „віват!“

Гуляє князь, гуляють гості;
70 І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пищать...
Судовики благають бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
— І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват! —
А патріот, убогих брат...
80 Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась.
І батько й мати не пускали,
Казали: — Вгору не залазь.—
Так ні, за князя. От і князь!
90 От і пишайсь тепер, княгине!

Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
Як люди люблять живучи.
А жить так, господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоть годочок, хоть часочок,
На світ подивитись.
100 Не довелось... А все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо моя молодая,

Горенько з тобою!
Жить би, жить, та славить бога,
І добро творити,
110 Та божою красотою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, бог так хоче?
Боже! боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
120 Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині —
130 Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі:
Узріть його, поцілувать
Своє єдинеє дитя
І перший крик його почути...
140 Ох, діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.
І княгиня з дитиною
Не тією стала.

Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім óха: — Забуває
Мене мій Поль або Філат! —
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки „мамо" вимовляти,
А „тато" не вчила...
І книжечок з кунштиками
В Ромні накупила.
Забавляла, розмовляла
І богу молитись
І азбуку по кунштиках
Заходилась вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала,
Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...

І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
190 І, лишенько, свого князя
П'яного згадала—
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
—Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси:
Посічуться...—Що день божий
Радості приносить
200 Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго
Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...
А за віщо? Чудно людям,
Бо люди не знають,
210 Чому добре умирає,
Злеє оживає?
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся,
За бабами-знахарками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

220 Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули.
А сирота її в селі,
Її єдиная дитина!—
Мов одірвалось од гіллі:

Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося, бідне, на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
230 Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І господа б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася. А добрі люди
Прибрали, в Київ одвезли
240 У інститут. А там що буде,
Побачим.
Гусла загули...
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара господе́ва. Тисячами гинуть
Голодніі люди. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
250 Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тоді б і в Парижі і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарать.
Або вже аж надто долготерпеливий...
— Віруйте і гиньте! — пророки гласять.
Як же його вірить?
Заплющивши очі?
260 Ох, рад би я вірить, та серце не хоче *.
Минають літа; люди гинуть,
Лютує голод в Україні,

* Останні три рядки вставлено з рукопису 1847 р.

Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.
А він байдуже: п'є, гуляє
Та жида з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліба зійшли,
Радіють люди, бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодеє
Чи не полюбило
Когонебудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Своєю святою
Її звали. І все село
За неї молилось...

А тим часом жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З половою жито
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї.
Срамотні співи. Аж лящить
Жіночий регіт. Завиває,
Реве хазяїн: — Будем пить,
Аж поки наша доня спить.—

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої.
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
Зза хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
Спід стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
Дивітеся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.

Головою молодою
На руку схилилась,
До півночі невесела

340 На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась, та й спать лягла,
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало —
350 Пляшки і гості: де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся. Ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки. Прокиньсь!
Прокинься, чистая! Схопись,
360 Убий гадюку — покусає!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала
І саваофа не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить.
А бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає...
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт
370 І плач почули із палат...
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялась,
І зорі зникли. Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь.
Пани в гаю не ворушились,
А люди збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь...

Прокинулись вранці гості,
380 Аж бачать, що лихо,—
Покинули свого князя,
Та любо та тихо...
Так і ми його покинем,
Так і бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година —
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутувать
390 Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
400 Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
410 В будинки погані.
Люди трохи очуняли,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає
І не буде вже, святої...

Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на́ світ жить, любить,
420 Сіять господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить,
А сталось ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Украї́ні,
Прибивсь якось і в Чигирин
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть.
430 Отам мені і розказала
Стара черниця новину́.
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась ізза Дніпра
Позаторік. Одпочивала
Та й богу душу оддала...
— Вона була ще молодою;
І прехорошая собою
На сонці дуже запеклась
Та й занедужала. Лежала
440 Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста.

[Орська кріпость 1847] —
[Нижній Новгород] 1858, лютий 24.

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люди, що одпочинуть.
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну;
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зо́ря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Украйні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

[Орська кріпость
1847]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога . . . . . .
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє —
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина

При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала . . . .
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... Лани́, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи, на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і [бога] не прокляв!..

[Орська кріпость
1847]

* * *

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу,
Та люте панство проклинав,
І згáдував літа лихії,
Погані, давнії літá:
Тоді повісили Христа —
Й тепер не втік би син Марії!
Ніде не весело мені
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украйні, добрі люди,
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так то, люди,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й бога турбувать,
Коли по-нашому не буде.

[Орська кріпость
1847]

СОН

Гори мої високії!
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека —
З Переяслава старого,
З Виблої могили,
Ще старішої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною,
Неначе ди́ва виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють;
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами вигравае.
А онде, онде за Дніпром,
На при́горі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає ту́гу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ, з домовини.

Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люди окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

І Трахтемирів геть горою
Нечéпурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село.
Чи те воно тоді було?..
Та все пішло ц[арям] на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця:
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!..
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!..
Простіть, високії, мені!
Високії! І голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький

Сидить, а сонечко низенько
70 Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають...— Гай! гай!..—
Старий промовив: — Недоуми!
Занапастили божий рай!..
Гетьманщина!!.. — І думнеє
Чоло похмаріло ...
Мабуть, щось тяжке, тяжкеє
Вимовить хотілось?
Та не вимовив . . . .
. . . . . .
80 — Блукав я по́ світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам,— отже й там,
Їй же богу, лучче жити,
Ніж нам на Украйні.
А може тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив?!
90 Людей божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови, за правду,
За віру христову,
Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получчали?... ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
Людей закували
100 Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани християни!..—
Затих мій сивий, битий тугóю,
Поник старою буй-головою.
Вечірнє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє;

Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили;
110 З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те ра́дує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою-зорею,
Виступають ізза хмари,
Хмари звеселіли...
120 А старий мій подивився,
Сльози покотились...
— Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико.
Що дав мені добру силу
Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
130 Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити
І твоєю красотою
Серце веселити...
І поховать побитеє
Гріхами людськи́ми
На горах оцих високих
І вітать над ними...—
Утер сльози нехолодні,
Хоч немолодії...
140 І згадував літа свої
Давнії, благії...
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
Які моря перепливав?..
І темний га́йок зелененький,
І чорнобривка молоденька,

І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
150 Святого бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, ніде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажуривсь;
Ходив довгенько коло хати,
160 А потім богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих гóрах окрадених
170 У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

[Орська кріпость
1847]

ІРЖАВЕЦЬ

Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
10 Одностайне стали
Та з Фастовським полковником
Гетьмана єднали.
Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата.
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх Прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б матер божа
20 В Криму за Украйну.

Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матер божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.

30 Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та заказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої
І крадькома молилися...
Боже мій з тобою!
40 Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якогонебудь одного магната
Історію - правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
50 За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про войни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали —
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині! —
То й вони злякались,
Оніміли з переляку,
60 Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули;
Як погнали на болото
Город будувати;

Як плакала за дітками
70 Старенькая мати;
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.
Чули, чули небожата,
80 Чули, та мовчали.
Бо й їм добре на чужині
Мурзи завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала матер божа
Сльозами святими.
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І бог зглянувсь на ті сльози,
90 Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.
Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
100 Та за козаками.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва] 14 березня [1858]

N. N.

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай,— в пекло з тобою
Пошкандибаю . . . . . .
. . . . . .
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря-ката
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що, сірóму, ти поцілуєш?
За пісню-думу: „Ой гаю, гаю“?
Й не такі, як я, дармо співають.
І чудно й нудно, як поміркую,
Що часто кóтяться голови буї
За теє диво! Мов пси, гризуться
Брати з братами й не схаменуться.
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люди п'яні!

[Орська кріпость
1847]

* *
*

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
10 Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
20 Украйна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: „Te deum! алілуя!..“

Отак то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.

Подай же руку козакові
30 І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

[Орська кріпость 1847]—
[Москва] 14 березня [1858]

Ще їх. були ми козаками,
А дніпр не гнуть було.
Пойшли ми всі зимою!..
Прощалися ми волоними вікнами
Пожалися волоними стежками.
Ми сидим кожухами — увіями
Невсмі лиши дивчати,
Пожалися вікнами мати
Сивими волами!... росли.
Росли вікна і ~~[illegible]~~ високими
Старіли матерні мати...
А ми тоді пишали зуміти,
Прийшли ~~[illegible]~~ Кедзи, пізнали
Наші тяжкі дні... Прозрілі
Нужки моєї сльоз і крови.
А сидять пишаємо зристо в ми
Замордувати — розбити!...

Поникли голови козаки
Мати стоять тяжкі тяжкі,
Укрили тяжкі, стозні тяжкі...
Заголові голови
До долу тяжкі... Мати мовчуть,
А кедзь чакають безвоєм
Кривавий Ґедзь, — Алмуть!!

Т. Шевченко

Автограф варіанта поезії „Ще як були ми козаками“.

ЧЕРНЕЦЬ

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оксамитом шляхи стеле,
А єдвабном застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром - відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво
Мовчки виглядає.

Нема голій школі волі,
30 А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люди обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак.— Ох, літа! літа!
Що ви творите?— На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:

40 „По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!
Дам лиха закаблукам,
50 Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!“

Аж до Межигірського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: — Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу! —
60 Свята брама одчинилась,
Козака впустили.
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?

Семен Палій, запорожець,
Лихом недобитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
70 В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонковую
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
80 Іде чернець у келію
Між стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко літає.

І тихнуть божії слова;
І в келії, неначе в Січі,
90 Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва,
Бори́, сніги́ і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмиряй.
Святе писаніє читай,
100 Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило,

Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину.
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув.
110 Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
— Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив? —

До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва 1858]

* * *

Один у дру́гого питаєм:
—Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?—
І, не дознавшись, умираєм.
А покидаємо діла.

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

[Орська кріпость
1847]

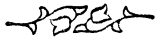

* * *

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, їйбогу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
10 Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом!

[Орська кріпость
1847]

* * *

Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.

Ой плахотка-червчаточка,
Дивуйтеся, дівчаточка.
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтесь, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся, —
Подавані рушники...
Отаке то, козаки!

[Орська кріпость
1847]

ХУСТИНА

Чи то на те божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак як голуб з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Дождалися... З Чигирину
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на весілля,
На веселе погуляння,
На криваве залицяння.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випровожала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випровожала; коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила збрую — шаблю золотую

30 І рушницю-гаківницю.
Випровожала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
40 На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина́ літо, мина́ й друге,
А на третє линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
50 А за третім стиха —
Не дивися, безталанна! —
Везуть тобі лихо:
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник з Січі.
За ним ідуть есаули
60 Та плачуть ідучи.
Несуть пани есаули
Козацькую збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали...

А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
70 Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

[Орська кріпость 1847] —
Нижній Новгород, 1858. Березня 8.

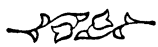

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
10 Та й списую Сковороду
Або „Три царіє со дари".
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакать. І не знаю —
20 За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,

30 Як я нужу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток.
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує й плаче
Тихесенько, щоб бог не чув,
40 Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Тала́ми вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящеє, побите
50 Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високую
Вихожу, дивлюся,
І згадую Україну,
60 І згадать боюся.
І там степи і тут степи,
Та тут не такії —
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.

А тут бур'ян, піски, тали...
70 І хоч би на́ сміх де могила
О давнім да́вні говорила.
Неначе люди не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
80 Коли я вирвусь з цій пустині?
Чи, може, крий боже,
Тут і загину.
І почорніє червоне поле...
— Айда в казарми! Айда в неволю! —
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
90 Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На стократ серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кривавими сльозами
100 Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!

А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила...
110 Та й упиваться зареклась.

Не поможе милий боже,
Як то кажуть люди.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.

Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
120 Старого дурня муштрувати,—
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
130 Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
140 А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...

Так ти, і Украйна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не даєте мені бога
О смерті благати.

[Орська кріпость 1847] —
[Москва, 1858] 16 березня.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ*

Я. Кухаренку

— Не варт, їйбогу, жить на світі!..
— То йди топись! — А жінка? діти?
— Отож то, бачиш, не бреши!
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину... То, може,
Інако скажете, небоже.

Пиши отак: було
Село...
Та щоб не лізти на чужи́ну,
Пиши — у нас на Україні.
А в тім селі вдова жила,
А у вдови дочка була
І син семиліток.
Добро, мавши діток
У розкоші, — хвалиш бога...
А вдові убогій,
Мабуть, не до його,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала;
Думала — в черниці
Або йти топиться,
Так жаль маленьких діток стало!
Звичайне, мати, що й казать!
Та, може, снився таки й зять,
Бо вже Катруся підростала...
Чи вже ж їй вік продівувать,
Зносити брівоньки нізащо?..

* Під такою ж назвою див. нову обробку 1857 року на стор. 248.

Ні, дівонька вона не та!—
Таки ж у тім селі трудящий
30 (Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
То сяк, то так
Придбав сірома грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
40 І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває між панами),
Не торгувавсь і панотець
Усім на диво та на чудо!
За три копи звінчав у будень...

Просохли очі у вдови.
Отак то, друже мій, живи,
50 То й весело на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоть кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й бог поможе.
А доведеться умирать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов — господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
60 То легше буде й зароблять.

---

1. Спочинем трохи, поговорим.
Що, ярина́ ще не зійшла?
2. Та де та ярина́ взялась?
У мене ще на жито орють.
Отим то й ба, що живете

Відколи, дядьку, а не чули,
А може чули, та забули:
Журнал друкують...
1. Те! те! те!
70 2. Та що ви думаєте, польський
Або хазяїн той московський?
Не та ловись! журнал Р е в у!
Чи те... Ла м о д! купив для Паші
Вторік в Ромні...
1. *(нишком)* Так от як наші!
Не чув, як на світі живу.
2. У самому тому журналі
Моя Пашета начитала,
Як німці сіяли траву,
80 А потім вижали серпами!..
І все написано стихами,
Та не такими, як у нас...
1. Якби ти, брате, свині пас...
За слово вибачай.
2. *(мов не чує)* Гей, хлопче!
(ходить, посвистує, а потім співає)

Хлопче-молодче
З карими очима,
Нащо тобі жінка,
Камінь за плечима.

90 1. Та годі вже тобі співать.
2. Що, може хочете кінчать?
А я, признаться, думав теє...
1. А я так думаю інеє,—
Що вип'ємо та поснемо,
А там і ладу не дамо;
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кінчимо, як бог поможе*.

Одружились небожата.
Дивувались люди:

* Останні тридцять вісім рядків у рукопису Шевченка закреслені олівцем.

100 Як то вони, ті си́роти,
Жить на світі будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались:
Де в тих сиріт безталанних
Добро теє бралось?
І в коморі і надво́рі,
На току й на ниві,
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,
110 У жупанах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали, себелюби,
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
— Коли гниє, то спродали б.
Аджеж у їх діти!..—
120 Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі
І ненатля голодная.
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили!
Нехай би вже були непевні
Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б; чи так?
А то сірісінький сіряк
130 Отак лютує.— Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати.
А ще гірше ззáмолоду
Гадину кохати.
Очарує зміїними
Карими очима...
А пек тобі! Забув, дурню,
Що смерть за плечима.

До стебла́ все погоріло,
І діти згоріли,
140 А сусіди, і багаті
І вбогі, раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багатше стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посходились жалкувати,
Жалю завдавати.
— Шкода, шкода! Якби знаття,
Копійчину б дбати,
150 То все б таки не так воно...
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину
Та ходи до мене в найми —
Що буде, те й буде.
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люди,
А там знову...— Подякував
Максим за пораду:
160 — Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ладу,
То тоді вже, певне, треба
Іти в найми знову...
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва!..
Вона мене все радила,
І тепер порадить!..—
Та останняя ся рада
Навіки завадить.
170 Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала!

— Тепер отак пиши, небоже:
Максим подумав, пожурився;
А потім богу помолився,

Промовив двічі: — Боже! боже! —
Та й більш нічого.
Од цариці
180 Прийшов указ лоби голить.
— Не дав вдовиці утопиться,
Не дам же й з торбою ходить, —
Сказав Максим і грунт покинув,
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом громада повезла.
Такі то темнії діла
Творяться нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: — Ах! аллах!
190 Не варт, не варт на світі жити! —
А чом пак темні не кричать?
2. Хіба ж живуть вони? і знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?..
1. ... Що? що? Недочуваю...
2. Вони, кажу вам, прозябають.
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на горо́ді.
1. Отак по-вашому! Ну, годі ж!
200 Нехай собі і не живуть...
А все скажу таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.
2. Отже, як будем так писать,
То ми й до вечора не кінчим.
Ну, де той безталанний зять?

Вернувся вдови́ченко додому,
А зять пішов у москалі.
210 Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

Отже, далебі, не знаю,
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,

Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По улицях — украла щось...
Потім утопилась.
220 Та все то те,— знаєш, люди
Втоплять і задушать!
А може, то така правда,
Як на вербі груші.
Знаю тільки, що про неї
І пісню проклали.
Я чув тоді — на досвітках
Дівчата співали:
„Шелесь, шелесь по дубині,
Шапки хлопці погубили;
230 Тільки наймит не згубив,
Удовівну полюбив...“
Соромітна, нехай їй лихо!
Минали літа тихо, тихо,—
Отак пиши,— і за гріхи
Карались господом ляхи,
І пугав Пугач над Уралом.
Піїти в одах вихваляли
Войну й царицю.— Тільки ми
Сиділи нишком, слава богу.

240 Після великої зими
Вернувся і Максим безногий:
В поході, каже, загубив.
Та срібний хрестик заробив!

— Чого він придибав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата — нікого нема.
Чого ж він приплентав? — А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умирати
Хоть на пожарині в своїй стороні,
Ніж в чужій в палатах. Чи чув ти? — Ба ні...
250 Ей, дядечку, швидше будемо писати,
Бо хочеться спати і вам і мені.

Зажуривсь москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах,
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
Де перезимує?
Уже осінь, незабаром
Зима залютує.
260 Нема йому в світі долі,
Полинула в поле!..
Попросився зимувати
До дяка у школу.
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили,
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного
270 І борошном посипали,
Бог їх зна для чого.
Максим таки, як письменний,
Було, помагає
І на клиросі дякові
І псалтир читає
Над покойними. Й хавтури
З школярами нóсить.
А в пилипівку, сірома,
Христа ради просить!
280 Нічого: знай, своє пиши
Та перед людьми не бреши.
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
—І талан і безталання—
Все, каже, од бога.—
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима.
290 А в неділю або в свято
Мов причепуриться,

Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку...
І вдову згадає
І за її грішну душу
Псалтир прочитає.
Катерину о здравії
Тихенько пом'яне!
300 Утрé сльози — все од бога —
Й веселенький стане.
А в петрівку і спасівку
Не спочине в школі,
Бере заступ і лопату,
Шкандибає в поле.
І край шляху при долині —
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє? —
Криницю копає!
310 Та й викопав. На те літо
Криницю святили,
На сàмого маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїжджачим;
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці діти,
Коло самої криниці —
Вийшов подивиться
320 Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали
І долину і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На спаса
Або маковія
І досі там воду святять.
І дуб зеленіє.
330 Хто йде, їде — не минають
Зеленого дуба,

В холодочку посідають
Та тихо та любо,
П'ючи воду погожую,
Згадують Максима...

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине.

[Орська кріпость
1847]

* * *

Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! їйбогу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж запла́чу.
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Украйну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,—
Їйбогу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.
Хоч я вам кривди не робив,
Та все таки між вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[Орська кріпость
1847]

* * *

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... Як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.
Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже.
А воно убоге,
Молодеє, сивоусе —
Звичайне, дитина —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Ізза Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[Орська кріпость
1848]

* * *

У бога за дверми лежала сокира
(А бог тоді з Петром ходив
По світу та дива̀ творив).
А кайзак на хирю
Та на тяжке лихо
Любе́нько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дро́ва
В зелену діброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивиться:
Дуби і всякі дерева́
Великолітні — мов трава
В покоси стелеться; а з я́ру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тангиза, до Аралу*
Кипіла в озерах вода.
Палають се́ла, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігáх ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мер за димом божий світ.

. . . . . .

* Аральское море. (Прим. Шевченка).

На восьме літо у неділю,
30 Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось;
Тільки одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.
Червоніє по пустині
40 Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру́ чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді.
Непевне діється тоді:
Мов степ до бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
50 Понурить голову і гляне
На степ і на Кара-бутак*.
Сингич-агач** кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним-єдине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе,
Покинуте богом.
Покинуте сокирою,
60 Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають

* Невеличка річка. (Прим. Шевченка).
** Одно дерево. (Прим. Шевченка).

Дерева святого,
На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

[Орська кріпость
1848]

ВАРНАК

Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому.— Довгий вік! —
Старий промовив.— Все од бога!
Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі.— І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє.

30 І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І, умитеє сльозами,
Серце одпочине
І полине із чужини
На свою країну.

— Багато дечого не стало,—
Сказав старий.— Води чимало
Із Ікви в * утекло...
Над Іквою було село,
40 У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
50 Не одного мене малі.
Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю
Письмо те полилося!.. Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить?!
Молитись богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
60 Не повинен знать невольник,—
Така його доля.
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі,—
Не дає. І в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?

* Пропуск у рукопису Шевченка.

Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

70 Година тяжкая настала!
Настали тяжкії літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О боже мій! О мій єдиний!
Воно тоді було дитина,
Воно... Не нам твої діла
80 Судить, о боже наш великий!
Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись...
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і господа хвалить...
А довелося...
Накупили
І краму й пива наварили,
90 Не довелося тільки пить.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... недолáду
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
100 Пішов я в писарі в громаду.
То сяк, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.
Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їжджались,

Уже засватані. Жили
В дворі. Гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
110 Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі,—
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
120 Заграла весело музика...
Їх із костьолу повели
В возобновленнії покої.
А ми й зустріли їх і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик.
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
130 Упоравшись, пішли шукати
Нової хати і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байрака́х
Крутих, глибоких. Всюди хата.
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене госпо́дарем обрали.
Сім'я моя щодень росла
140 І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась.
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?

Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
150 Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ.
Всього, всього тоді бувало —
І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізать,
160 Щоб не нудить світом.
І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
170 Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий,
Який дивний ти! Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
180 І малого знаку
Нудьги тії не осталось,
Мов переродився...
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ —

Не святим молитись,
А суда, суда людського*
У людей просити.

[Орська кріпость
1848] — [1858]

* Останні два рядки взято з рукопису 1848 р. В рукопису 1858 р. ці рядки читаються так:

Святим помолитись
Та суда, суда людського ...

* *
*

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог милосердий
Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
10 Молившися богу,
Там би я... Та шкода й гадки —
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люди добрі,
А то одурію.

[Орська кріпость
1848]

* * *

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Ой піду я степом-лугом
Та розважу свою ту́гу.
— Не йди, кажуть, з ції хати
Не пускають погуляти.

[Кос-Арал
1848]

ЦАРІ*

Старенька сестро Аполлона!
Якби ви часом хоч на час
Придибали таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по правді вам сказать,
10 То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
20 Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас,
Придибайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосную громаду

* В рукопису Шевченка твір цей не має назви.

Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
30 Заходимось, моя порадо!

I

Не видно нікого в Ієрусалимі.
Врата на запорі, неначе чума
В Давидовім граді, господом хранимім,
Засіла на стогнах. Ні, чуми нема;
А гірша лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!
Цареві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі ківот,
40 У поле вийшли, худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх.
А в городі младії вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида сподаря.
А він собі, узявшись в боки,
50 По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. А в саді,
В своїм веселім вертограді,
Вірсавія купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє Гурієво,
Рабиня царева.
60 Купалася собі з богом,
Лоно біле мила
І царя свого святого
У дурні пошила.

Надвóрі вже смеркло, і, тьмою повитий,
Дрімає, сумує Ієрусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає і, о цар неситий!
Сам собі говорить: — Я... Ми повелим!
Я цар над божіїм народом!
І сам я бог в моїй землі!
Я — все! — А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру...
І цар сказав, щоб на вечерю
Раби — рабиню привели,
Таки Вірсавію. Нівроку
До божого царя-пророка
Сама Вірсавія прийшла,
І повечеряла, й сікеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав.
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому цар його украв
Не золото, не серебро,
А луччеє його добро —
Його Вірсавію — украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То цар убив його, та й годі.
А потім цар перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана...
І знов веселий, знову п'яний,
Коло рабині заходивсь.

Отак святі царі живуть!
А як же прóсті? я не знаю...
І рáю вам цього не знать
Та ні у кого й не питать,
Щоб не завадило, буває!..*

---

* Останні п'ять рядків взято з рукопису 1848 р. В рукопису 1858 р. вони пропущені автором.

II

Давид, святий пророк і цар,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамар
І син Амон. І се не диво.
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,
А ось які. Амон щасливий,
Вродли́вий первенець його,
Лежить, нездужає чогось.
110 Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на главу.
— Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру! —
І йде, ридаючи, до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
120 А той, бугай собі здоровий,
У храмині своїй кедровій
Лежить, — аж стогне, та лежить.
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамар сестра прийшла.
— Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
130 То я, вкусив його, возстану
З одра недуги. — Вранці - рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає і, рвучись,
Кричить до брата: — Схаменись,

Амоне, брате мій лукавий!
140 Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдиная твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І бог і люди прокленуть!..—
Не помогло таки нічого.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи, на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
50 Не малі літа.
Одрях старий, і покривали
Многи́ми ризами його,
А все таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й доміркувались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагріть його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели —
160 Да гріють кров'ю молодою
Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга,
І розпустив слини,
І пазурі простягає
До Самантянини,
Бо була собі на лихо
Найкраща між ними,
Між дівчатами; мов крин той
170 Сельний при долині —
Між цвітами. Отож вона
І гріла собою

Царя свого, а дівчата
Грались між собою
Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що цар грівся
І... і не позна ю.?

IV

По двору тихо похожає
180 Старий веселий Рогволод.
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає
Із Ли́тви князя-жениха
За рушниками до Рогніди.

Перед богами Лель і Ладо
Огонь Рогніда розвела:
Драгим єлеєм полила
І сипала в огнище ладон.
190 Мов ті Валькірії, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:

„Гой, гоя, гоя!
Новії покої
Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись“.

За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки й старі бояра
200 Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Ли́тви йде князь сподіваний,
Ще незнаємий, давно жаданий;

А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир князь со киянами.

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя народ, княжну поя,
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії то святії
Оті царі!

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських!
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к великодню куплю.
Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкода́ і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.

Нащо ж себе таки дурить?
240 Ходімо в селища, там люди,
А там, де люди — добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого господа хвалить.

[Кос-Арал
1848] — [1858]

* * *

Добро́, у кого є госпо́да,
А в тій госпо́ді є сестра
Чи мати добрая.— Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.
. . . . . .
І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакать, що немає роду,
Нема пристанища, госпо́ди!
. . . . . .
Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дар'ю, на якір стали;
З Ватаги письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
— А в тебе єсть? — Жона, і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...
. . . . . .

[Кос - Арал
1848]

ТИТАРІВНА

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на постої.
Ще за гетьманщини святої —
Давно се діялось колись.

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки́...— Уже й кінець!
А нуте іншу! — Та й це добра! —
І знову ліри заревли,
І знов дівчата мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
Навприсідки пішли.

. . . . . .

Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті.
Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі, та ще й убогий.
Так і нікóму не до йóго!
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає.

Та дивиться, і замирає,
На титарівну... А та в квітах,
30 Мов намальована, стоїть
Сама собі і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!
Шеляга виймає,
І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає!!
— Одчепися, пройдисвіте! —
40 І зареготалась
Титарівна,— хіба тобі
Наймичок не стало! —
Насміялась титарівна
З бідного Микити,
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті.
Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті сміхи! . . . .
50 Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі... З того часу
Не чуть його стало...
З того часу титарівні
Щось такеє сталось!..

Додому плáчучи прийшла,
І спати плáчучи лягла,
І не вечеряла!.. Не спала,
Яка лягла, така і встала,
60 Мов одуріла! Що робить?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть!
Марá та й годі! Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась... Стало жаль

Тобі його... Нудьга, печаль
І сором душу оступила,
І ти заплакала! Чого?
70 Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
80 Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити . . . .
. . . . . .
Стережітесь, дівчаточка,
Сміятись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина, засихала,
А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими тра́вами поїли,—
90 І все таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядать його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи наробили!
А він канув, провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом
Три годи минули.

---

100 На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі

Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік...
Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:
„Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули! —
Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі . . . .“

— Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться! Чи боротьcя!
Бо я борець! . . . . —
Не неділю,
Не дві, не три і не чотири,
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось
Таке хиренне? Все село,
Проклятого, не нагодує;
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жалю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним:
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.

А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:
— Чи не той це Микита,
Що з вильотами свита? —
Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись.
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
150 Сама йому, байстрюкові,
Як панові, годиш!
Не день, не два титарівна
В садочок ходила,
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!
Догодилась титарівна
До самого краю
І не зчулась!
Дні минули,
160 Місяці минають;
Мина́ літо, мина́ осінь,
Мина́ сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає.
Настане горенько твоє!
. . . . . .
У титаря у садочку,
У яру́, криниця
Під вербою... До криниці
Не води напиться
Ледве ходить титарівна —
170 Трохи пожуриться,
Поплакати, погадати,
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?
. . . . . .
Раз увечері зимою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину.
То підійде до криниці,

180 То знов одступає,
А з калини, мов га́дина,
Байстрюк виглядає!
Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,
190 Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,
200 Закували у кайдани.
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люди знали,
Дітей своїх научали,
210 Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Борця того в селі не стало;
А люди в Польщі зустрічали
Якогось панича. Питав:
— Чи жи́ва, каже, титарівна?
Чи насміхається з нерівні? —

Ото він самий! Покарав
Його господь за гріх великий
Не смертію,— він буде жить,
220 І сатаною - чоловіком
Він буде по́ світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

[Кос - Арал
1848]

* * *

„Повій, вітре, понад яром
Та нажени чорную хмару,
А щоб дощі полилися,
Стежки-доріжки залилися —
Та щоб люди не ходили,
Мого сина не збудили“.

У неділеньку рано та раненько
Збиралася громадонька —
І старая й молодая,
І велика і малая —
Та криницю виливала,
Сповитого сина доставала.
Несли сина перед пани,
Повели матір у кайданах.

Що хотіли, те й робили,—
В труну з сином положили,
Живу з сином поховали*.

[Кос-Арал
1848 (?)]

* Чорновий уривок олівцем до поеми „Титарівна“ в альбомі Шевченка.

* * *

Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється - ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той і ті слова
Ідуть між люди! . . . .
Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядать
Червонолицая Діана...
А я вже думав спать лягать —
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю
Чи теє... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної *,
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось
Та й заспівав,— звичайне, тихо,
Щоб капітан не чув, бо злиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..

Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,

* Оренбург. губ. (Прим. Шевченка).

Тихенько дівчина співала.
30 І жаль мені, малому, стало
Того сірому - сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люди кажуть і говорять:
— Мабуть, він упився.—
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми - сироти.

. . . . . .

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
40 У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий,
Що сам єси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше - дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося?..
Чи так, лебедику?! — Еге...

[Кос - Арал
1848]

* * *

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу; і пишу,
Віршую нищечком, грішу.
Бог зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається таки, та й годі.

[Кос-Арал
1848]

П. С.

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо! Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрукуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть?! Люди, люди!
За шмат гнилої ковбаси

30 У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[Кос - Арал
1848]

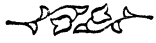

Г. З.

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя проспіваная воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза . . . . . .

І ти, моя єдиная,
Встаєш ізза моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люди веселі.
І ті люди і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збираються ще й досі
Веселії гості

Погуляти у старої,
Погуляти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою?
Моє свято чорнобриве!
І досі між ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними — голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє!
Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по своєму
Доброму звичаю,—
Може, й мене ненароком
Діточки згадають,
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: — Снилося дурній.—
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишнє лишенько лихеє.
Я заридав би, заридав!
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми - водою розлилось
Колишнеє святеє диво!

[Кос - Арал
1848]

МАРИНА*

Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу,
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачії звичаї...
Сказали б просто — дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Їйбогу, не лаю:
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн.
. . . . . .
І звір того не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте... Закони
Катами писані за вас,
То вам байдуже; в добрий час
У Київ їздите щороку
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схімника!..
Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
Ані злого, ні доброго
Я вже не почую.

* В рукопису Шевченка твір цей не має назви.

А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже...
Прилітай же з України,
30 Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала?
Та нищечком, щоб не чули
Або не дознались.
А то скажуть, що на шляху
40 Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторять.
Пропадем обоє...

. . . . . .

. . . . . .

. . . . Недавно це було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав,
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан,
За зиком та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
50 Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує господь
Лихую твар такую,
Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток.
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
60 Отже й нічого! — А жонатий
І має двоє діточок,
Як ангеляточок.
Дивітесь, вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая

З двома маленькими дітьми.
Із коча пан мій вилізає
І посила за молодим.
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
70 Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої... Незабаром
І молодого привели
(З весілля та в гусари).
Назавтра в город одвезли
Та й заголили в москалі!
Отак по нашому звича́ю,
Не думавши, кінчають!—
А молода? Мабуть, без пари
80 Судилось го́сподом зносить
Красу і молодість... Мов чари,
Розсипалось та розлилось.
І знову в люди довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною.— Найпаче
Сердешній плакать не дають,
Вона ж сховається та й плаче.
90 Дурна! їй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом себе,—
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
—Не треба, кажеш, дайте хату!—
Цього вже лучче й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
100 Сам пан круг тебе похожає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею,—
Хіба повісишся!.. За нею

Приходила мати
У пана просити.
Звелів не пускати,
А як прийде, бити.—
Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село.
110 Одним-одно дитя було,
Та й те пропало . . . . .
. . . . . .
Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям кряче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святую силу —
120 Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого гóспода любить
І брата милувать...
Насилу
130 Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве, ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
140 Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тином сіла
І ніч цілісіньку сиділа

Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало —
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином. Проганяли,
150 Уже й собаками цькували —
Не йде та й годі . . . .

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця,
Богу молиться та плаче,
Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
160 Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче
І їсти не хоче.
Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати?
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
170 А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче... Отак її
Доканав, небогу,
Той правитель... а все таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі,—
Така вже вродилась.

Раз увéчері зимою
Марина дивилась
180 На ліс чорний, а зза лісу
Червоний діжою

Місяць сходив...— І я колись
Була молодою...—
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

„Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
190 А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
А сірі на море!..“

. . . . . .

Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан, червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик п'яний...
200 Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай собі, сидить.
Стара неначе одуріла.—
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! пожар! І де взялися
210 Ті люди в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола наголо́
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! — і страх,—
З ножем окровленим в руках,
І приспівувала . . . . . .

220 „Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася!..
Як була я пані
В новому жупані,
Паничі лицялись,
Руку цілували!..“

(До матері)

— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
230 Чи то не гуси, то пани,
Дивися, в ірій полетіли —
Агу! гиля! — до сатани,
До чорта в гості! Чуєш? Чуєш?
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися, онде головнею
240 Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на — дивись!

(Дає дулі і співає)

„Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі! москалі!
Запасóк навезли,
Паничі
Дукачів,
250 А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмара
На татари,

А сонечко на христьяни,
Бий, дзвоне, бий!“

МАТИ

Мариночко, ходімо спать!

МАРИНА

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий,
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

МАТИ

Ходімо спать.

(До людей)

Хрещені люди, поможіте!

МАРИНА

Беріть мене! Беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдиная дитина,
Твоя Мариночка . . . . .

(Співає)

„Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай!
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай“.

І пташкам воля, в чистім полі
І пташкам весело літать,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче)

Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... Хоч топись!

Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорная змія
По снігу лізе... Утечу!
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
290 Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на войні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся: зо́рі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі,—
А я, неначе навісна,
300 В Дунаєві шукаю броду,
З байстрям розхрістана бреду.
Сміються люди надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова...— Та й замахала,
Неначе крилами, руками
І пострибала через двір
310 У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люди тихо розійшлись.
Марини й матері не стало...
Уже весною, як орали,
Два трупи на́ полі найшли
320 І на могилі поховали.

[Кос-Арал
1848]

ПРОРОК

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка,—
Свою любов благовістить!
Святую правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
10 Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господнюю святую славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзились!
І мужа свята... Горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
20 Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І, роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[Кос-Арал 1848] —
1859 року, грудня 18.

* *
*

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися поволі
Сичі.
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося? — А ні,
Щоб не толочили пашні...
(Воно було б не диво,
Якби хто інший) на тій ниві
Сільце поставив. А то зирк!
Таки голісінький мужик
Поставив любо та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать... — Та й погані,
Усі до óдного сичі, —
Оце тобі вари й печи! —
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, ворóнам
І не сказав нікому.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Між скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в óчі,
Неначе вимовити хоче:
— Дністре, вóдо каламутна,
Винеси на волю!
Або втопи принамені,
10 Коли така доля.—
Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве.
І, ревучи, на той берег
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха —
І голий і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
20 Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі.
Пішов собі темним яром
Та співає йдучи.

„Ой іспід гори та іспід кручі
Ішли можери п'ючи*,

* Подаємо цей рядок за автографом Шевченка. В першодруках, які з'явились після смерті автора, подавали: „Ішли мажі рипучи". Ширше про це див. примітку в кінці книжки.

А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи".

30 Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте й не читайте —
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братіки, спишу,
Ще раз те оливо потрачу;
А може, дасть бог, і заплачу —
То й буде з мене . . . . .
Нумо знов!
Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль та й годі!
40 На Бесарабію пішов
Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
— Аби файда в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш.
. . . . . .
Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою
50 У наймах. Сказано — шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу,—
Звичайне, наймичку. А пан!..
(І неталан наш і талан,
Як кажуть люди, все од бога)
Наглядів, клятий! Панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
60 Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій,

А був хазяїн . . . . . .
. . . . . .
А жіночку свою любив —
І господи єдиний!
Як те паня́, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака —
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка,
Мов цього й не знає,
У доброму намистечку
В садочку гуляє —
Як та краля! — Що тут робить? —
Сердега міркує: —
Покину їх та утечу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Нездужає встати,
А другая — молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе моє! Горе! —
Та й пішов, торбину взявши,
За синеє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..
Так отак то
Трапляється в світі:
Думав жити, поживати
Та бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,

Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ божий не милий.
Нудно йому на чужині,
І добро остило!
110 Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку!
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю.
Бродягою... О боже мій!
Якеє ти, поле!
120 Своє поле! Яке то ти
Широке... Широке!..
Як та воля . . . . .
. . . . . .
Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та, впилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.
130 І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в гóспода взялися
Усякі штучнії їства?
Сама ж, неначе нежива,
На плечі пада... Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
140 В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати...

І тихо дрімає...
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала — отак і так.
. . . . . .
Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину,
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люди,
І пан умер; а жіночка...
Московкою всюди
Хиляється... і по жидах
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!
Отак, люди, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук! . . . . . .
Де ж нам, грішним,
Добра цього взяти?
. . . . . .
. . . . . .

[Кос - Арал
1848]

* * *

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
10 В степу пожовклая трава;
Не хоче правдоньки сказать,
А більше ні в кого спитать.

[Кос-Арал
1848]

* * *

І виріс я на чужині
І сивію в чужому краї:
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славная країна...
Аж бачу — там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелось
Мені заїхать в Україну,
У те найкращеє село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкії б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.
Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди. Повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть

І діточок своїх ведуть!..
. . . . . .
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужи́ну.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть
У ярмах лицарські сини!
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...
. . . . . .
Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать!
А ще поганше на Украйні
Дивитись, плакать і мовчать!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Між го́рами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люди веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Украйні!..
. . . . . .

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
10 Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одиноку душу —
Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
20 В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.

Мати скаже: — Бодай тії
30 Діти не родились.—
А дівчина подумає:
— Я їх полюбила.

[Кос - Арал
1848] — [1858]

* * *

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії —
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
— Отак то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами...—
І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопали
І стали варити.
Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Йвана отруїли,
Й поховали коло гаю

30 В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили
Що день божий вранці-рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
40 І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[Кос-Арал
1848] — [1858]

* * *

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько моє!
Черевиків немає;
А музика грає, грає,
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива,
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,—
Я світом нужу.
Без розкоші, без любові
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу!

[Кос-Арал
1848]

* * *

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.
Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить.
Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!
Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.
А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

[Кос - Арал
1848]

* * *

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люди гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолицая.

10 Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В одинокій самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
20 Ні до кого не горнуся...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

[Кос-Арал
1848]

* *
*

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака —
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
— А де ваша, діти, мати? —
Сердешний питає.
— Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
10 В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає,
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
20 Щоб не оддавали.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в солдати
Позаторік заголили.
А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчину...
Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

[Кос - Арал
1848] — [1858]

* * *

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
10 Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівóчі молодії
Веселії літа,
Як квіточкú за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
10 Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Денебудь під тином.

[Кос - Арал
1848]

ШВАЧКА

— Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються меди́,
Не будете шинкувати,
Погані жиди.
Ой не п'ється горілочка,
А я буду пить.
Не будете, вражі ляхи,
В Україні жить.
Ходім, брати, у неділю
У Фастов гуляти,
Ляхів мордувати,
На смерть убивати,
Свого батька козацького
Будем поминати.—
В Переп'яті* ночували,
Вдосвіта вставали,
Вранці рано у Фастові
Козаки гуляли.
Прийди, батьку, з Межигір'я,
Семене Палію,
Подивися ти на Швачку,
Що він ляхам діє.
У твоєму у Фастові,
У славному місті,
Покотились головоньки —
Не сто та й не двісті,
А із тисяч шляхетськая
Кров почервоніла,

* Могила. (Прим. Шевченка).

І оранди, і костьоли,
30 І все затопила.
Тільки то й не затопили,
Що церков святую,
Отам Швачка з козаками
Співа „алілуя“,
Хвалить го́спода, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного —
Має погуляти
У Бихові, в славнім місті,
40 З Левченком укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[Кос-Арал
1848]

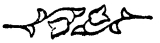

* * *

Ой не п'ються пива́, меди,
Не п'ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму.
Покинули товариша,—
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять,
А із степу гайворони
До його летять.
— Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала.

[Кос-Арал
1848]

* *
*

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
  Що ж мені робити,
  Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки
10 І добре намисто
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: — Сватай мене
Або одчепися!..—
Бо як мені у матері...
То лучче топиться.

[Кос-Арал
1848]

* *
*

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
— З'їздили ми Польщу
10 І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина.—
Один каже: — Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину.—
Другий каже: — Друже,
Якби я був дужий,
20 То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині.—
Третій каже: — Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину.—

Катерина задумалась
І третьому каже:

30 — Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!
У Криму десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане.—
Разом повставали,
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
40 Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові
На кіл посадили,
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
50 У великій хаті.
— Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати.—
Катерина подивилась
Та й заголосила:
— Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила...—
— Одурила!..— І Катрина
Додолу скотилась
Головонька...— Ходім, брате,
60 З поганої хати!—
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить він і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельнії муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскінь вибирала
Та все й розказала,
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злую суку
Просила в придани.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
10 Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити.
А ці добрі люди
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди між люди,
Іди ти в гай.
Гай не спитає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись,
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

[Кос-Арал
1848]

* *
*

Ой чого ти почорніло,
Зеленеє поле?
—Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та ще мене гайворони
10 Укрили з півночі...
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
20 Долю проклинати.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
— Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати.—
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами
Та з пречестними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа пчола гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архімандрит вихожає,
Акафіст читає,
Поклони покладає;
Поважно та тихо
У раннюю пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами
З лугу виступало
Та на трубах вигравало.
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає

Земнії поклони.
Молебствіє архімандрит
Сам на горі править,
Святого бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати.
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана,
40 Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До бога руки знімає,
Три поклони покладає
50 Великій громаді.
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:
— Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили.
А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
60 Завзятого молодця,
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
70 На ляха водити.

Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі ляхи
У своїй Варшаві.—
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла́ Кравченка - Наливайка.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

У перетику ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.

У перетику ходила
По опеньки,
10 Лимаренка полюбила
Молоденька.
Лимар кичку зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.

У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
20 Мене горне, пригортає,
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду

Зятем звати,—
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
10 Зустрічати.
Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
20 Та притиками яму,
Завернули його у тую рогожу —
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой боже милий! милий, милосердий!
А я так його любила...

[Кос-Арал
1848]

* * *

Не тополю високую
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає.
— Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають,
І що тоді їм діється —
Я й досі не знаю...
І не знатиму. Ой, мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись.

[Кос-Арал
1848]

* * *

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

[Кос - Арал
1848]

* * *

І широкую долину,
І високую могилу,
І вечірнюю годину,
І що снилось - говорилось,
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
10 Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє:
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Навгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
Навгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений. Не виходить
Дівчина з хатини.
Навгороді коло броду
10 Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

[Кос-Арал
1848]

* *
*

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто.
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.
А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! мамо!
Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
10 Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики.
Нехай люди не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести - заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.
А поки я заробляю,
20 Чорні брови полиняють.
Безталанна я!

[Кос - Арал
1848]

* *
*

—Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди, вина пити.—
Пішов козак нерозумний
Слави добувати.
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:
—Нема мого сина Йвана
І немає вісти.—
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець
Як та хиря-хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.

Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,—
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,
Немає з ким остиглого
40 Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[Кос - Арал
1848]

ЧУМА

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла,
І „со святими“ не співала,
  Чи городом, чи то селом
  Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
10 Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди біднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах
Та й мруть.—По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
20 Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комини́ без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
30 Волочать трупи ланцюгами

За царину — і засипають
Без домовини. Дні минають,
Минають місяці.— Село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
40 Під хатами і погнили.

Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
50 Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке то людям горе
Чума виробляла.

[Кос - Арал
1848]

* * *

І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холери повмирали;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу . . . . . .
. . . . . .
Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.

Люди скажуть, люди зрадять,
30 А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[Кос-Арал
1848]

* * *

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось то, з ним щоб розмовлять.
Шукаю бога, а нахожу
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
10 Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб доладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого... Не чуть,—
І, мов у полі, сніг заносить
Неохолонувший ще труп.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

— Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люди жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
10 Посажу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Останусь тута.
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати.—
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина - сиротина
20 У наймах марніє.

[Кос - Арал
1848]

* * *

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машею звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
Люди не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою звуть.

[Кос-Арал
1848]

* * *

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилося недавно.
Ще був тоді... От як на те
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тоді здоровий - прездоровий
Зробили з його лазарет,
А бакалярів розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі. Дурня знать
По походу. Отже назвать,
Їйбогу, я його не вмію,
Того студента. Що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині:
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
Та лихо спіткало!
Улюбилося, сердешне —
Було молодеє —
У жидівку молодую
Та й думало з нею,
Щоб цього не знала мати,
Звичайне побратись,—
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована, сиділа
До самої ночі

Перед вікном і втирала
Заплакані очі.
Бо й вона таки любила,
І страх як любила!
Та на бульвар виходила
І в школу ходила
Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати.
І банкір якийсь із Любська*
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету: не хочеться
Без жидівки жити
Студентові. А жид старий
Ніби теє знає,
Дочку свою одиноку
В хаті замикає,
Як іде до лавок вранці,
І найма сторожу,
Стару Рухлю.— Ні, небоже,
Рухля не поможе!
Уже де вона на світі
Роман сей читала
З шовковою драбинкою —
І Рухля не знала.
Може, сама догадалась.
Тільки заходилась
Та сплела й собі такую,
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати,
А вони — звичайне, діти! —
Любо цілуватись
Коло воріт заходились.
А жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою! Горе!

* Любськ — замок над Вілією. (Прим. Шевченка).

Горе тобі, стара мати!
70 Нема твого сина:
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая жидовином.
Горе тобі, мати!
Жидівочка... Де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

80 Отаке то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Віліі втопилась,
Бо найшли її в Закреті,
90 Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди:
І вдовицю не забудуть,
100 І тую осудять!

[Кос - Арал
1848]

* * *

Заступила чорна хмара
Та білую хмару.
Виступили зза лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Ізза Дніпра напирає —
Дурний Самойлович
З Ромоданом. Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють єлико мога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
— Не боюсь я, отамани,
Та жаль України, —
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина! —
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманськії
Клейноди, панове,
Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати запорожці,

30 Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигір до Спаса.—
Задзвонили в усі дзвони,
Гармати гримали;
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на милю — між лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
40 Із Тясмина воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигір'я
Молитися богу.
Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали.
А з Сосниці в Ярополче*
50 Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце ізза хмари,
Потягли в свої улуси
З турками татари.
А ляхи з своїм Чарнецьким,
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу.
60 І кості Богдана
Й Тимошеві в Суботові
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.
А москалі з Ромоданом
В неділеньку рано

* Село коло Москви. (Прим. Шевченка).

Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом.

Мов орел той приборканий,
70 Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі.
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славного гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський,
Згадав у темниці
Свого друга великого,
80 І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

[Кос - Арал
1848]

* *
*

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате.
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отоді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отоді згадай в пустині,
10 Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
20 Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люди... Завтра ж рано
30 Завиє голодний

Звір в пустині, і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
40 Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано.
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

[1848. Грудня 24.
Кос-Арал]

* * *

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою.
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

[Кос-Арал
1849]

СОТНИК*

У Óглаві... Чи по знаку
Кому цей Óглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху́.
Од Бориспóля недалеко,
А буде так, як Бориспóль,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні топóль.
Неначе з Óглава дівчата
Ватагу вийшли виглядати
Та й стали. Буде вже давно —
Отут, бувало, ізза тину
Вилась квасоля по тичині,
І з оболонками вікно
В садочок літом одчинялось.
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій харчі за дитину
Чиєсь байстря. А може й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись.
А сам Настусю піджидав,

* В рукопису Шевченка поема ця не має назви.

Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікóму,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

. . . . . .

Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою літає.
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То ýсами страшенними
Сивими пустує,—
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого.
А старому не до того:
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

СОТНИК

Та одчепись, божевільна.
Дивись лишень: коси,

Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники,
70 Оті, що тітка привезла?..

НАСТУСЯ

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

СОТНИК

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взяла
Того барвінку заквітчатись?

НАСТУСЯ

А коло тину! там такий
80 Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

СОТНИК

Не будеш дівувати!

НАСТУСЯ

А що ж, умру хіба?

СОТНИК

Ба ні!
А снилось восени мені,
Тоді, як щéпи ми щепили,—
Як приймуться... мені приснилось...
Як приймуться, то восени́
90 Ти вийдеш заміж.

НАСТУСЯ

Схаменись!!
І щéпи ваші поламаю...

СОТНИК

І як барвінок зацвіте...

НАСТУСЯ

То я й барвінок позриваю.

СОТНИК

А од весілля не втечеш!

НАСТУСЯ

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(Плаче)

СОТНИК

Дурна ти, Насте, як я бачу:
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
100 Піди лиш скрипку принеси
Та злиха гарно потанцюєш,
А я заграю.

НАСТУСЯ

Добре, тату...
(І веселенька шасть у хату.)

СОТНИК

Ні, трохи треба підождать.
Воно б то так! Та от що, брате:
Літá не ждуть! літá летять!
А думка проклята марою
До серця так і приросла...
110 А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

НАСТУСЯ

Е, ні! стривайте! Цур, не грать.
А то не буду й танцювать,—
Поки барвінку не нарву
Та не заквітчаюсь. Я зáраз!

(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає. А сотник налагоджує скрипку)

СОТНИК

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

НАСТУСЯ

(вертається заквітчана, співаючи)

„Якби мені крила, крила
Соколинії,
Полетіла б я за милим,
За дружиною.
Полетіла б у діброву,
У зелений гай,
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай“.

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець в солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шароварах, з торбиною за плечима і з нагаєм)

ПЕТРО

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

НАСТУСЯ

Тату! тату! Петро! Петро! Із Києва прийшов!

СОТНИК

А, видом видати, слихом слихати! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО

По волі, тату, та ще й богословом.

СОТНИК

Ов!

НАСТУСЯ

Богословом!? Аж страшно!

СОТНИК

Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує)

Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

ПЕТРО

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею)

СОТНИК

(сам)

І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудрая. *(Задумується).*
Чого?
Чого я думаю? У пóпи,
А як не схоче, то на Січ.
І там не згíне вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він гуляючи навчив
Настусю заповідь,— щоб знову
Не довелось дякá наймать,
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повінчає
Отець Хома... Піти сказать,
А то забуду...

(Іде в хату)

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посмішищем

Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакать, і нікому
170 Ті сльози старечі
Буде втерти. Не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе,
І діти, як квіти,
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?..
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
180 Заповіді вчиться.
Он дивіться: у садочок
Вийшли погуляти,
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм — своя воля
Награтися. Дивітеся:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
190 Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

ПЕТРО

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

НАСТУСЯ

А хіба я школяр, чи що? Не хочу та й годі.

ПЕТРО

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п'яту!

НАСТУСЯ

200 І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

ПЕТРО

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

НАСТУСЯ

Байдуже, нехай собі не вінчає.

ПЕТРО

А зо мною?

НАСТУСЯ

І з тобою нехай собі... Е, ні, нехай повінчає!..

ПЕТРО

Та читай же! А то...

НАСТУСЯ

А то що ти зробиш?

ПЕТРО

Поцілую. Ось побачиш!

НАСТУСЯ

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

ПЕТРО

(цілує її і примовляє)

210 Оце тобі раз! Оце тобі два!

(А сотник виглядає зза тину і входить в хату, не давши знаку)

НАСТУСЯ

(пручається)

Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде — треба справді читать.

ПЕТРО

А! Тепер і читать!

СОТНИК

(виходить з хати)

Діти! Годі вже вам учиться! Чи не час обідать?

(Петро і Настуся мовчки ідуть у хату)

СОТНИК *(сам)*

Навчилась, нічого сказать!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе попомуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб... духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце то так, що богослов!
У батька краде! Добре, свату!
Які то стали люди злі!..
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батьки́ на світі —
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

НАСТУСЯ

(вибігає заплакана з хати)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.

А боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую! *(Дивиться в хату).*
Замірився!
250 Ух! Який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую...
А відьма злякає?!
Ні, не зляка. *(Загляда знову).*
Сердешненький!
Книжечки складає
260 У торбину і бриль бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце!.. Уве́чері?..
За царину?.. Буду!
Раньше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток)

Чуєш? Дожидайся ж!

(Виходить сотник. Настуся співає)

„Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся!“

СОТНИК

А їй байдуже! Мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
270 Настусю! Чом же ти не плачеш?
Аджеж Петруся вже немає.

НАСТУСЯ

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

СОТНИК

Мені байдуже.

НАСТУСЯ

А мені
Ще байдужіше,— він не мій;
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

СОТНИК

Усі?

НАСТУСЯ

280 Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

СОТНИК

А повінчаємось в неділю?

НАСТУСЯ

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось — тоді.

СОТНИК

(цілує її)

Моя голубко сизокрила!
Моя ти ягідко!..

(Танцює і приговорює)

„У горох
Вчотирьох
Уночі ходила.
290 Уночі
Ходячи,
Намисто згубила“.

НАСТУСЯ

Та годі вам уже з тим намистом! Ішли б швидше до отця Хоми та порадилися, от що!

СОТНИК

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі

тихенько! Та заквітчайся! Та не жди мене, бо бути має, що я останусь і на вечерню *(цілує її і йде).*

НАСТУСЯ

Добре, добре! Не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчаться, — може, в останній раз, бо він казав, що у Броварях і повінчаємося.

(Квітчається і співає)

„Ой піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже.
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися".

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидше. Оставайтеся здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку!

(Виходить)

Іде додому уночі
П'яненький сотник, а йдучи
Собі, веселий, розмовляє:
— Нехай і наших люди знають!
Нехай і сивий і горбатий,
А ми!.. хе! хе! А ми жонаті!
А ми...— Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорому не наробить.

Уже й „достойно“ оддзвонили,
Уже додому люди йдуть,—
Не йде Настусенька, не чуть.
330 Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ.— В Броварях,
Уже повінчана, гуляє
Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
340 І не пожалувавсь нікому.

. . . . . .
. . . . . .
Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
350 Довелось самóму
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеля́г,
І притчею стати
Добрим людям, і óхати
У холодній хаті
Під кожу́хом, і нікому
Хату затопити
І вимести... По смітнику
360 Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно́ не завиє,
А наймичка холодного

Трупу не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Ізза пояса украде...

Отаке то горе
Із сотником оце сталось.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на горо́ді
Не осталося нічо́го —
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожу́сі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги невкриті,
І покої немазані,
І сволок немитий,
І че́ляді нема дома,
Й худо́би немає...
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали

У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
410 Згнили, повалялись,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні —
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

[Кос - Арал
1849]

* * *

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

[Кос - Арал
1849]

* * *

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-за-очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ-за-очі,
10 Доля заховалась;
А воленьку люди добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полю.

[Кос-Арал
1849]

* *
*

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
— Оженився,— вони скажуть,—
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.—
Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люди.
Іти хіба до вас в найми?
Чи доладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красуватись
В голубім жупані
На конику вороному
Перед козаками.
Найму собі чорнобривку
В степу при долині —
Високую могилоньку
На тій Україні.
На весілля товариство
Вийде погуляти
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В новую світлицю,

Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе тую славу
40 По всій Україні.

[Кос - Арал
1849]

* *
*

Ой крикнули сірії гуси
В яру на ставу;
Стала на все село [слава]
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
— Вечеряли у світлиці,
Мед, вино пили;
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли...—
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала.
А із школи його взявши,
Коня купила.
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула.
Одягла його в червоний
В жупан дорогий.
Посадила на коника...
— Гляньте, вороги!
Подивітесь! — Та й повела
Коня вздовж села.

Та й привела до обозу,
В військо оддала...
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

[Кос-Арал
1849]

* * *

— Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих.
А то верзе біси-зна-що
Та й думає: — Ми то!
Ми то людям покажемо
10 Оцих безталанних
Та навчимо шануватись
Паничів поганих! —
Шкода й праці! Поки се́ла,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями, —
І не турбуйсь, брате.
— Добре, кажу. А все таки
20 Невеличку нате,
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю верзли.
Звичайне, хлопці. А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали

Та до криниці учащали
30 У яр погуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик; та й немає,
А лановий і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита.
У балці стало щось кричать,
Побігли хлопці рятувать.
40 Аж там панич несамовитий,
Недоліток, таке творить —
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці. Не рятують,
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
50 Та й опрігся. Порадились,
Дали в город знати;
Суд наїхав, подивились,
Попились завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верстовім шляху в полі
Корчма під вербою
60 Стоїть собі в холодочку.
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.

А зза гори поїжджани
На шлях виїжджають,
70 Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали —
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали,
Співаючи. Отож стали.
Молодая встала,
Взяла кварту оковити
Та й почастувала
Сердешного невольника
І його сторожу.
80 Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!
Між невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний —
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тута
У розкоші і не будеш
Ні знати, ні чути
90 Його плачу вседневного...
Не почастувала
Свого месника святого
І не привітала,
Тільки глянула на його...
Та й більше нічого.

Попереду поїжджани
Рушили в дорогу.
А за ними й невольники
Побрязкали путом
100 Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми. Одна собі
Покищо осталась
З шинкаркою. Кругом неї
Димом розстилалась
В полі курява.

І смерклось.
І вік не великий,
Не тільки день. На хуторі
110 Танці та музики —
Аж до півночі. Придани
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати,—
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
120 У Сибір... та й годі.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Заросли шляхи тернами
На тую країну —
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! — Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким, — і нікому

Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радувать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Украйну!

[Кос-Арал
1849]

* *
*

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина - дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.

Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Рай у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,

30 Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Кос-Арал
1849]

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває іноді, дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись.— Це моє!
Моє! — І дивиться на його,
І молиться за його богу,
І йде на улицю гулять,
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро. — А подивіться!
Моє найкраще над всіми! —
І ненароком інший гляне,—
Весела, рада, боже мій!
Несе додому свого Йвана,
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,

Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..
Літа минають.
Потроху діти виростають,
І виросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.

А ти,
Великомученице! Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І полем, степом ідучи,
Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: — Он байстря
Несе покритка на базар.—

Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люди дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли то воно буде
Гратись і промовить

Слово мамо. Великеє,
70 Найкращеє слово!
Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого
І будеш щаслива.
Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
80 Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Денебудь під тином.

Отим мені і жаль стане
90 Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за його,
За те чадо поганеє,
Занапастить в світі
Найкращеє добро своє,
Молодії літа.
А воно, — буває, з його
Не вийде нічого
Або вийде недолюдок,
100 Сатана безрога!
І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата!

Добре отим панам жити:
Нічого не знають,

І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там немає,
110 А мамку наймають *.

[Кос — Арал
1849] — [1858]

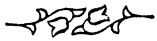

* Закінчення вірша від рядка „Отим мені і жаль стане" є тільки в рукопису 1849 р.

* * *

На великдень, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала.
— Мені батько справив.
— А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.
— А я в попа обідала,—
Сирітка сказала.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая —
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить,
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась — осталася,
Навіки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітися. А своєї
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,
І сама не знаю,

Чого думаю! Чого я
30 У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила?

[Кос-Арал
1849]

* * *

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває, як уміє...
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зо́ря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
10 Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
20 І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[Кос - Арал
1849]

* * *

Хіба самóму написать
Таки посланіє до себе
Та все дочи́ста розказать,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кóго,
Та й ждать не маю од когó.
Бо вже б, здавалося, пора:
10 Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я „Кобзаря“,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо,—
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
20 Мені, було, аж серце мліло,—
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хтонебу́дь мені сказав
Хоч слове мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затóго,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
30 Часа святого так на так,

Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені,
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене, що я —
Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за́ що, їйбогу, не знаю!
А все таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дуле́вину себе закуй,
Гарненько богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате.
Не дурень, сам собі міркуй.

[Кос-Арал
1849]

* * *

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усюді!
А хвалимось, що ось то ми
І над землею і водою,
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти — такі царі,
І на престолі і в неволі.
І все то те — по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі
Чи те... в житейськім. — Само так
У нас у костяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм —
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку;
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають

30 Або ножа, а то б заранне
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім — ніж ... і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім ?..

[Кос - Арал
1849 (?)]

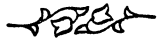

* *
*

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа.
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім, вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він денебудь прихиливсь,
То оддадуть у москалі.

[Кос-Арал
1849]

* * *

. . . . . .

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились.
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі заранне повмирали,
А ми малими розійшлись —
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
10 Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені, старому,
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться,— в селі убогім
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було.
20 І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька, і вітряк
Зза гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку

30 Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старії...— Чи жива
Ота Оксаночка? — питаю
У брата тихо я...— Яка́?
40 — Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажуривсь?
— Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
50 Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.
А потім знов кудись пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одуріла.
А що за дівчина була,
Так так що краля! І не вбога,—
Та талану господь не дав...
А може й дав, та хтось украв
60 І одурив святого бога.

[Кос - Арал
1849]

* * *

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дар'ю
Байдару та баркас чималий.
Прощай, убогий Кос-Арале.
Нудьгу заклятую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люди і тебе знайшли
10 І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншім краю,
Не знаю, може й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

[Кос-Арал
1849]

* *
*

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий,—
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
10 Рудим ягняточком біжить,
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море; на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
20 Гаєм по долині.
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
30 І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадає
Твої думи веселії...
Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

40 А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.
Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинутая богом.

[Кос-Арал
1849].

* *
*

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають!
А лі́та пливуть між ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічо́го!
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

І четвертий рік минає
Тихенько поволі,
І четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мережати,— змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Ніде на́ світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.

Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлюся
На мою Украйну...
Може, ще я поділюся
Словами - сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все таки не ті люди,
Що на цій чужині!
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О боже мій милий!
На лани тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,

Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині,— і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять колинебудь
На Україну... і падуть...
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє,
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І, може, господи, мене
В своїй молитві пом'яне!
Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести.
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[Оренбург
1850]

* * *

Лічу в неволі дні і ночі —
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами,
Між бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моеї темної комори
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро,
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером.

Нехай гнилими болотами
Течуть собі між бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!

Посижу трошки, погуляю,
30 На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[Оренбург
1850 *]

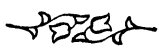

* Перероблено в 1858 р.

* *
*

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все таки якось жилось —
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе!..
І молодий той грішний рай!

[Оренбург
1850]

* *
*

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: „Нехай росте
Та здорове буде!“
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люди.
Лучче було б не родити
10 Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у бога! Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
20 На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли то їх понасипали?
Кого там люди поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,
Що на огні ляхи спекли.

30 А потім би з гори зійшли;
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

40 Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати.
Пани ж неситії, пузаті,
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
50 Хоч на малесенькій горі.

[Оренбург
1850]

ПЕТРУСЬ

ПОЕМА

Були на хуторі пани —
І пан і пані не багаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;
І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий.
От і талан господь послав
На вбогий хутір, ублагали
10 Царя небесного! Взяли
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли.

Було на хуторі погане
Мале байстря,— свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
20 Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів;
І генеральша уночі
Тихенько плакать собі стала:
— Занапастила мене мати.
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя.

— Ти, душко, плачеш? — Хто се, я?
Ні, я не плачу... — Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни:
Купи собі, мамуню, шаль.
— Мені не треба тії шалі.
— Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце.—
Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглось
У генеральші молодої.
Поїхали в село весною;
В селі банкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
— О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю? — Ажеж я.
— Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили. — Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся! Одним-одна
І виростала й дівувала,
І за старого генерала
Занапастили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
— Ходімо, серце, погулять!

Ходім, Петрусю, в сад, в палати.
— А хто ж тут буде доглядать,
70 Хто попасе мої ягнята?
— Нехай хто хоче! — Й повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
80 У його там. А він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б... А втім, не знаю...
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
90 Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвезли,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
100 І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус.
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій

Що тепер снилося? То ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.
110 Поклони тяжкії б'ючи,
Ридала, билася... Нечистую,
Огненную сльозу лила.
Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одуріть їй не дала—
Пренепорочная! І всує.
Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
120 Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить? Нестало сили,—
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
130 Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш.
Як знаєш, так його і їж.

—Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! Мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! рятуй!
О матер божая! розкуй
Мою ти душу!—І ридала
140 І батька й матір проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдиная дитина,
Гуляв собі пренеповинний

В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить?
І що їй діяти з собою?
Або сховатись під водою,
150 Або принамені розбить
О стіну голову . . . .
— Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О, мій Петрусю!
Молитва не спасе мене...
Я у Дніпрові утоплюся! —

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
160 За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любітесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
170 З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг? Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє...

У Київ їздила, молилась,
180 Аж у Почаєві була.
Чудовная не помогла,

Не помогла святая сила.
А ти аж плакала, молилась —
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,
190 Засохли губи; і вночі
Щось, ходя, шепче сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела,
І генерала напоїла,
Та й спать, упоравшись, лягла.
— Тепер старóго поховаю,
А молодого привітаю
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить,—
200 Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люди. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
210 Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть.
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,
І генерала розчиняють,
І яд находять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
— Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його? — Гудуть,

220 Мов стиха дзвони. — Пані! Пані! —
Громада зично загула.

Тоді на ганок вихожає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: — Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого! —
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.

Його недовго мордували
230 В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас.
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір . . . .

[Оренбург
1850]

* *
*

Мені здається, я не знаю,
А люди справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню, абощо, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах —
Вони і господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дути!
А де оті??.. Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може й так? Добра чимало
Вони творили на землі:
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люди знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря криваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви.
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли! . . . .

Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий? Ти між нами,
Ти, присносущий, всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе,
40 Або про бога, та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах.
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах.

Спасибі, друже мій убогий!
50 Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого... На волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
(Аби хоть мало...), оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
60 І бога богом назову.

[Оренбург
1850]

* * *

Якби ви знали, паничі,
Де люди плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),

30 Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
40 Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм.
50 З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може й те ще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі)
А може й сам на небесі
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
60 Як править миром! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он зза гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставо́м
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!

Звичайне, радість та хвала
70 Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,—
Хула всьому! Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Оренбург
1850]

* * *

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє... Шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки бога колись то хвалив!
Шукаю, шукаю... господи б, хотілось
Згадать хоть щонебудь! То оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись!.. От мені приснилось...
Свинею заснувши, звичайне, такий
І сон приверзеться... Ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлюся, могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене... я собі звернулось,
Щеня мов під тином,— звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки та несе в могилу,
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий,
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
— Дивися, дитино, оце козаки
(Ніби мені каже), на всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —

Неначе сповита!.. Тут пана немає,
Усі ми однако на волі жили,
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем,— та бог його знає,
Коли то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися! А я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я між ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.
Слухай же, дитино.— А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре — і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яканебудь. Мені той козак
Розказував ось що . . . . . .

— Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?
А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигизмонд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
І матері його святої
Ляхи прийшли на нас войною!
Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козача зайнялась
І кров'ю, сину, полилась,
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!

Я жив на хуторі, з...*
Я стар був, немощен. Послав

* Далі в рукопису закреслено півтора рядки.

З табун я коней до обозу,
70 Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,—
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх.— Нехай,—
Я думав, грішний перед богом,—
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божію, за люди.
А я молитись в хаті буду.—
80 Бо вже нездужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!

Зо мною, слухай же, остались
Данило, чура мій, та я,
Та Пріся, дочечка моя!
Воно ще тільки виростало,
Ще тільки, тільки наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх великий
Не дав мені святий владика
90 Очей нарадувать старих
Моїм дитятком!..
Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село.
Такеє то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло.
А з ними челядь їх скажена
Та ще драгуни... Дай мені
100 Хоч колинебудь, боже милий,
На світ твій виглянуть з могили —
Спряжу всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'янії, я бачив...
А челядь п'яна полягала

У клуні на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
110 Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили...
Не встануть, прокляті, оп'ять
Дітей козачих мордувать,—
Усі до одного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
120 На коней сівши, до обозу,
Синів всіх трьох моїх найшли
Та в добрий час і полягли
Отут укупі! . . . . . .
. . . . . .
А як ми бились, умирали,
За що ми голови складали
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
130 І про могили і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума невесела
Між людьми ходить. . . .

[Оренбург
1850]

* *
*

І станом гнучим і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно,— мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
10 Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
Огнем любові? Хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
20 Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в оксамиті, не в палатах
Твоє голоднеє дитя...
І в'янеш ти; а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
30 Одна-однісінька; з тобою

Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось.
Оперилось, і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

40 Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти: з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

[Оренбург
1850]

* *
*

Огні горять, музика грає,
Музи́ка плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих,— любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком пла́чу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

[Оренбург
1850]

* * *

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею,— живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люди
(Звичайне, люди, сміючись)
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святую душу!
Та й смієтесь. Не християни!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опоганивсь, що й не знать,
Чи й був я чистим колинебудь?
Бо ви мене з святого неба
Взяли між себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О його... бога боячись! —
Моє малеє, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,

30 Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[Оренбург
1850]

* *
*

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида —
Того, бачте, що сирота.

[Оренбург
1850]

* *
*

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошеє та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда, і дитя
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: — Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги? —

І нищечком старий читає,
Перехрестившись, „отче наш".
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[Оренбург
1850]

* * *

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани...
Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

[Новопетровський форт
1853 (?)]

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

ПОЕМА

Я. Кухаренкові на пам'ять 7 Маія 1857 р.

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком,
Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву;
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими,
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте,— не шкодить
Такую річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишіть. Була криниця...
Ні, не криниця, а село,—
Пишіть,— давно колись було
Межи садами, при долині;

Таки у нас на Україні
Було те божеє село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкóшах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало —
Звичайне, мати, що й казать.
Та, може, ждався таки й зять:
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась).
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівоньки ні за що?
Хіба за те, що сирота?
А красота то, красота!
Мій боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як теє сонечко зза хмари.
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні мýки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:
Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,

Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як бог тебе допровадить,
То розкажи, сину,
70 Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошенят,
80 Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
Купив садочок і хатину;
Подякував за хліб, і сіль,
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навиростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;
Не торгувавсь і панотець
90 (На диво людям та на чудо):
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.
Отут то, голубе мій сизий,
Отут то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після покрови
Вертався з Дону я та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)

Послать і втретє міркував.
100 Та з чумаками та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталось.
Пропав і я; та не в шинку,
А на кобилі. На віку
Всі люди бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніхто,
110 Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
120 Душу пропиваю!
Та й пропив. Запродав душу,
І душу і тіло:
Тіло катові, а душу!..
О боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
130 Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того?
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.
Знаю тільки, що тверезий.
Бо вже ані вина,

Ні меди, ні оковита
140 Не пилися, сину.
Отаке то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люди поховали...
А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми і богом,
Тиняюся, ховаюся.
І дійшло до того,
Що я вночі, підкравшися,
150 Максимову хату
(Бо його Маєсимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла! а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
160 Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку
Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
170 І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити

Його збиралась восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ лоби голить.
180 Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери вербували,
Та теж охочих. На селі
Зібралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою,
Та скурвого сина,
190 Вдовиченка ледащицю,
Забили в скрепицю,
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться
На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках-людях.

V

200 Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках біліли
Сніги білі; тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйнували.
Розбрелося товариство.
А що то за люди
210 Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.

Під Очаков
Погнали й Максима.
Там то його й скалічено
Та й на Україну
Повернено з одставкою:
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
220 Мені не до того
Було тоді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася.
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибає на милиці
230 І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
240 Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, абито!
Отож, було, мов генерал,
Максим сановито
Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
У храм божий. На крилосі
Стане, та й співає
За дяком таки, та возьме
250 Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
Вивчився читати

У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було, тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
260 Ніже яким словом.
—І талан і безталання,
Все, каже, од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого.—
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
А я! а я!.. Не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. Постривай лиш,
270 Трохи одпочину.
Та тоді вже...

VI

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
280 Тобі люди там нічого?..
Вже повимирали
Тії люди, мої свідки,
Праведнії люди!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.
Ось послухай,
Доводить до чого

Сатана той душу нашу:
290 Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурями в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...
Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий псалтир в руки
300 Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали.
Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає;
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
Со святими; та й заплаче.
310 А потім пом'яне
О здравії тещу з сином.
І веселий стане.
— Все од бога,— скаже собі,—
Треба вік дожити.—
Отакий то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
320 — Треба работати,—
Було, скаже по-московськи,—
А то, лежа в хаті,
Ще опухнеш.— Та взяв якось
Заступ і лопату
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
— Нехай, каже, колись люди
Будуть воду пити

Та за мою грішну душу
330 Господа молити.—

Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам один; толокòю
Йому помагати
Й добрі люди приходили
Криницю копати.)
І виложив цямриною
340 І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люди воду пити
Та за того, що викопав,
350 Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

Чи то було у неділю,
360 Чи в якеє свято...
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.

— Ходім, кажу, Уласович,
На твою криницю
Подивитись.— Добре, каже,
Ходімо напитись
Води з неї погожої.—
Та й пішли обоє
І відерце і віжечки
370 Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока.— Власовичу,
Кажу, потрудися
Води достать: я не вмію.—
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
380 Максима святого
У криницю... Такеє то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люди, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
390 Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.
От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки
400 Та на Сибірі опинивсь.
(Бо тут Сибір була колись.)
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись
За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні,—
Чи не полегшає мені?

1857. Травня 16.
Новопетровське
укріплення.

НЕОФІТИ

ПОЕМА

Сия глаголет господь: сохраните суд и сотворите правду, приближибося спасение мое прийти, и милость моя открыется.

Исаия г. 56, с. 1.

М. С. Щепкину на память 24 Декабря 1857

Возлюбленику муз і грацій!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш,— убогая,
10 Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету,
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Давно вже я сижу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
20 Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно. Слава богу
Й за те, що бачу. Ще живуть,
І богу моляться, і мруть
Хрещені люди.

Хрест високий
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.
Не вбогий, мабуть, хтось лежить?
30 І намальовано: розп'ятий
За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сижу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся —
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
40 Затихне трохи. І тюрма
Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,—
Що він зробив їм, той святий,
Той назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
50 Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили між ними
За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
60 Кастрати німії!

Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі!

Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорбящих радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
70 І оживи і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кривавої лила,
Так, як і ти. І приняла
В живую душу світ незримий
Твойо́го розп'ятого сина!..
Ти—матер бога на землі!—
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
80 Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Украйні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово — божеє кадило,
Кадило істини. Амінь.

I

Не в нашім краю, богу милім,
90 Не за гетьманів і царів,
А в римській ідольській землі
Се беззаконіє творилось.
Либонь, за Декія царя?
Чи за Нерона сподаря?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Не́рона.
Росії
Тоді й на світі не було,
Як у Італії росло

100 Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвіло.
Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла.
Та, помолившись Гіменею
В своїм веселім гінекею,
В чужий веселий одвела.
Незабаром зробилась мати
110 Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.
Молилася своїм пенатам
І в Капітолій принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той синкліт,
Щоб первенця її вітали
Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати:
120 В Алкіда син її росте,
Росте... Лицяються гетери
І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тоді вже сходила зоря
Над Віфлеємом. Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітняя зійшла!
І мир і радість принесла
На землю людям. Фарисеї
130 І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,

Твоєю кровію. А ти
Возстав од гроба, слово встало,
І слово правди понесли
140 По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

Тоді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід
Над самим Аппієвим шляхом
У гаї гарно роздяглись,
Та ще гарніше попились,
Та й поклонялися Пріапу.
Аж гульк!.. Іде святий Петро
150 Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити.— Благо вам! —
Сказав апостол утомленний
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі —
То братолюбіє. І ситий
160 І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми на вечерю
Того апостола...

IV

І в термах оргія. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. Дівчата
Трохи не голії стоять
170 Перед Кіпрідою і влад

Співають гімн. Приуготован
Веселий пир; і полягли
На ложах гості. Регіт! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгим єлеєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіпріди, оргії цариця,
180 Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.
А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
190 Свого Алкіда. Ні, нема.
Уже й не буде. Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивіть, кленучи. І горе!
Умреш єси на самоті,
Мов прокаженна!

V

На хресті
200 Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.
А неофітів в Сіракузи
В кайданах одвезли. І син
Алкід, твоя дитина,
Єдиная твоя родина,
Любов єдиная твоя,
Гниє в неволі, в кайданах.

А [ти], прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
210 Ідеш шукать його в Сибір
Чи теє... в Скіфію... І ти...
І чи одна ти? Божа мати
І заступи вас і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
220 Не муштрувались! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики — діти
Святої волі. Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
230 А ти собака! людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах
В льохах і тюрмах. А Медуза
В шинку з старцями п'яна спить.
От-от прокинеться... і потом
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.
Скрізь шукала
240 Дитину мати. Не найшла...
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись.

І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як бога з неба виглядать
Свойого сина: аж поки то
Його в кайданах поженуть
250 Бульвар мести.
А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіани і сенат,
Жерці і ліктори стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесар. Перед ним
260 Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції - аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,—
То заразóм, щоб доканать,
Вони на раді й присудили,
270 Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером, та й годі.
І написали воєводам
По всьому царству: так і так.
Що кесар бог. Що більш од бога!
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люди,
280 Неначе в ірій, потягли

У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.
Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
290 Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпії?
Чи ж кат помилує кого?
Молітесь богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь. Все брехня —
300 Попи й царі ...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції; і вчора
Лилася божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дать
310 Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби спід кесаря. А в кого
Сестру благоволили взять
У свій гарем. І се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер.

Преторіани помолились,—
Преторіанам дав указ,
320 Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помилувать гаразд!

IX

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
330 Звелів везти із Сіракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти і весела,
Кумирові знову
Помолилась. А кумир той,
Юпітер той новий,
Ось побач, якеє свято
Буде завдавати
В Колізеї. А тим часом
Іди зустрічати
340 Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого.
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога.
А поки що, з матерями
Алкідова мати
Пішла його зустрінути,
Святих привітати
На березі. Пішла єси,
Трохи не співаєш
350 Та кесаря-Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
—От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати

Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни Юпітера.
Дурна, більш нічого! —
І нищечком помолилась
Кесареві - богу.
360 Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру ізза гаю
Байдак випливає,
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована —
Не неофіт новий,
370 А апостол великого
Христового слова.
Отакий то він. Чи чуєш,
У путах співа
Твій мученик:

„Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
380 Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
390 І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута

І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава".

X

А ти на березі стояла,
400 Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А „алілуя" подала
За матерями християнам.
Мов дзвони, загули кайдани
На неофітах. А твій син,
Єдиний твій! апостол новий,
Перехрестившись, возгласив:

— Молітесь, братія! Молітесь
За ката лютого. Його
410 В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклонітесь.
Молитва богові. А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає.
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись,—
Не месники внучата тії,
420 Христові воїни святії!
І без огня і без ножа
Стратеги божії воспрянуть.
І тьми і тисячі поганих
Перед святими побіжать.
Молітесь, братія.—
Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,

Молились радостно. Хвала!
430 Хвала вам, душі молодії!
Хвала вам, лицарі святії!
Вовіки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, мірро,
Женуть гуртами християн
440 У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор і патрицій,
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває. Тризну править
По Сціпіонах. Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче! Розкошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встає святая зоря.
450 Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

XII

Другий день
Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь.
А сіракузьких назореїв
460 Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами

Гуртом в різницю привела.
Арена звірем заревла.
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив.
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
470 Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом пронеслась
І стихла буря. Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли,
Кругом в три лави оступили
Зевеса ліктори. За ним,
Твоїм Юпітером святим,
480 Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надворі.
І що ти зможеш? — Горе! Горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?..— І небога
Кругом зирнула, і о мур,
Об мур старою головою
490 Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян
І ніби заплакав
Одинокий. Мов гора та,

На полі чорніє
500 Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Ізза Тібра, із Альбано
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
Ніби ізза диму,
Пливе місяць круглолиций.
І мир первозданний
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
510 Твої чада преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспанім раї.
Гриземося, мов собаки
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
520 Живущую силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А може й так. Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась
530 І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.

І на возах, на колесницях,
Із Колізея, із різниці,
Святії вивезли тіла
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
540 Для царського таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи сіроокі,
Погоничі, рабів раби,
Подумали — сестра Морока
Із пекла вийшла провожать
550 У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи, та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
Як розстилалися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталось
Живого сліду на воді.
560 І усміхнулася тоді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти слова його живії
В живую душу прийняла.
І на торжища і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

1857. 8 грудня.
Нижній Новгород.

ЮРОДИВИЙ

Во дні фельдфебеля-царя
Капрал Гаврилович Безрукий
Та унтер п'яний Долгорукий
Украйну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим
Та жвавим, на́ лихо лихим.
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім
І „благосклонні пребували
Всегда к єфрейторам своїм".
А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби.
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а міліони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала —
Та ще й у церкві,— і пропало,
Як на собаці.
Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися ...*
Так то, так!
Найшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.
А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! А бивий
Фельдфебель ваш, Сарданапал,
Послав на каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда" оставсь
Преблагосклонним.
Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними рядами
На смітник винесли. А я ...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним

* Останні три рядки в автографі закреслені.

Огнем невидимим, святим,
70 Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящеє око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
80 Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
90 В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада, із неволі,
Царям і людям напоказ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[Нижній Новгород
1857]

ДОЛЯ

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди! — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люди? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше: дальше слава,
А слава — заповідь моя.

[1858. 9 лютого.
Нижній Новгород]

МУЗА

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла ... І я ...
10 О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
20 І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила ...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя.
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
30 Не покидай мене. Вночі,

І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможи
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! — положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
40 В очах безсмертних покажи.

[1858. 9 лютого.
Нижній Новгород]

СЛАВА

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень ти до мене
10 Та ви́тнемо злиха;
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую;
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
20 По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі,—
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

1858. [9 лютого].
Нижній Новгород

СОН

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку під снопом.
Розповила, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродли́вий, і багатий,
Уже засвата́ний, жонатий —
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
Та й усміхнулася небога.
Прокинулась — нема нічого.
На Йвася глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

13 липня 1858.
[С.- Петербург]

* * *

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить,
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

1858. 22 листопада.
[С.- Петербург]

Я не нездужаю нівроку,
А щось такое ~~[illegible]~~ болить око,
И серце мне гоне. Болить,
Болить и плаче и нестить
Мов нечисть вона дитина.
Якои тонкои гидки
Мабуть ти мисли? Добра незлы,
Нежды сподивани воли
Вона заснули: Царь Микола
Си приказ, а щоб збудить
Пиреню волю, треба миром
Громадою обуха стальнить,
Та добре вигострить сокиру
Та й заходить вже будить.
А то простить собі небога!
До суду божого страшного!
А лихство буде колихать,
Кроти пилить и мурувать
Любить Царь свого невного.
Та Вуантічество прославлять,
Та и бильше бачить нічого.

1858.
22. Новбр.

Автограф поезії „Я не нездужаю нівроку“
(з „Більшої книжки“)

ПОДРАЖАНІЄ 11 ПСАЛМУ

Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілуються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
10 Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший: — Ми не суєта!
І возвеличимо надиво
І розум наш і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так і говорить?
— Воскресну я! — той пан вам скаже, —
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
20 Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша і слова.—
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,— словеса
Твої, о господи, такії.

30 Розкинь же їх, твої святії,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

1859. 15 лютого.
[С.-Петербург]

МАРКУ ВОВЧКУ

На память 24 Генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє. І оживу
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне! —
Твоєю думу назову.

1859. Лютого 17.
С. П. Б.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

(ПОДРАЖАНІЄ)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги́ зелені, береги́!
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укриє дорогим
Золототканним, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омо́фором своїм.
І люди темнії, незрячі
Дива господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,—
Се бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тоді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,—

Незрячі про́зрять, а кривії,
30 Мов сарна з гаю, помайнують.
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озе́ра
Кругом гая́ми поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озера,
40 І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
50 Веселії села.

25 березня 1859.
[С.-Петербург]

N. N.

Така, як ти, колись лілея
На Іордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби то й ти, дністровий цвіте...
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...
10 Веселий рай
Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красотою
Надивуватись на землі.

19 квітня 1859.
[С.-Петербург]

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ

На пам'ять 22 Сентября 1859 р.

Ой по горі ромен цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається,
Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром вієтьcя по волі?

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин.
7 червня [1859]

* * *

Ой маю, маю я оченята —
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята —
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 червня [1859].
Пирятин

СЕСТРІ

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: — Де ж я прихилюсь?
І де подінуся на світі? —
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдиная сестра!
Многострадалиця святая! —
Неначе в раї спочиває
Та зза широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається — виринає
Зза хвилі човен, доплива́...
І в хвилі човен порина.
— Мій братіку! Моя ти доле! —
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще зма̀лечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог поможе перейти.

20 липня [1859].
Черкаси

* * *

Колись дурною головою
Я думав: — Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітися, гнить,
Умерти — й сліду не покинуть
На обікраденій землі?..
О горе! горенько мені!
10 І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні!

21 липня [1859].
Черкаси

* * *

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! здорово упивсь!
І, препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь.
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже...
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь...
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного. Амінь.

18 серпня [1859].
В Переяславі

* * *

Во Іудеї во дні они,
Во время Ірода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні
Романські п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли ліктори. А цар...
Самодержавний государ!
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія позичив;
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі,
Марія сина привела
І в Віфлеєм з малим пішла...
Біжить почтар із Віфлеєма
І каже: — Царю! так і так!
Зіновать, кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!
— Так що ж! — промовив Ірод п'яний, —
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то, погані,
Нам не дадуть доцарювать. —

Почтар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,
Щоб тільки в Віфлеємі били
Малих дітей.
Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 жовтня [1859].
С.-Петербург

МАРІЯ

Радуйся, ты бо обновила
еси зачатыя студно.

Акаф. П. Б. Ікос 10.

Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих!
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, пречистая, на їх,
10 Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твойо́го мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До са́мого, само́го краю.
Достойно пєтая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми їх стону і пошли
Благий конець, о всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
20 Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої — убогій
Остатню лепту подаю.

У Йосипа, у тесляра
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож, небога,

30 Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу, було, і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
40 А він і оком не мигне
І думає: — Ані родини,
Ані хатиночки нема!
Одна - однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима?..—
А та стоїть собі під тином
Та вовну білую пряде
На той бурнус йому святешний.
Або на берег поведе
Козу з козяточком сердешним
50 І попасти і напоїть.
Хоч і далеко, так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широкую Тіверіаду,
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип сидячи мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти. Іде, сміється,
А він сидить та все сидить,
За струг, сердега, не береться...
60 Коза нап'ється та й пасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм
І смутно, сумно позирає
На той широкий божий став.
І мовила: — Тіверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! —

70 І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.
— Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру! —
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон полатаний додолу
Тихенько зсунувся. Ніколи
80 Такої божої краси
Ніхто не ýзрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Знущалася над красотою!
О доленько! — Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою,
Свою головоньку смутную,
90 Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.

О світе наш незаходимий!
О ти, пречистая в женах!
Благоуханний сельний крине!
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незнаємих вертепах
Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
100 І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?
Де ти сховаєшся? Ніде!
Огонь заклюнувся вже, годі!
Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином

Повинна будеш перейти
110 Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущеє. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.

Увечері, мов зоря тая,
120 Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавор-гора,
Неначе з злата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить. Підняла
На той Фавор свої святії
Очиці кроткії Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком спід гаю
І заспівала:

130 „Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?“

Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
140 На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошеня,

І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
150 Трохи, трохи не танцювала —
І не втомилась. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину.
Зустрів її, і привітав,
І тихо мовив: — Де ти в бога
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу, опочий
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
160 Ходімо, доненько.— Який?
Який се гость? — Із Назарета
Зайшов у нас підночувать.
І каже: — Божа благодать
На ветхую Єлисавету
Учора рано пролилась:
Учора, каже, привела
Дитину-сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном.—
Так бачиш що! — А гость роззутий,
170 Умитий, з кущі вихожав,
В одному білому хітоні,
Мов намальований, сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившися, вітав
Марію тихо. Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
180 Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела,
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці
І молоко і сир козлиці

Їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
190 Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святії
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

— Во Іудеї не було,—
Промовив гость,— того ніколи,
Що нині узриться! Равві,
Равві великого глаголи
200 На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно святеє. Я месію
Іду народу возвістить.—
І помолилася Марія
Перед апостолом.
Горить
Огонь тихенько на кабиці,
А Йосип праведний сидить
210 Та думає. Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...
Холодочком
До сходу сонця провели
До самої Тіверіади
Благовістителя. І раді,
220 Радісінькі собі прийшли
Додому.
Жде його Марія
І, ждучи, плаче, молодії
Ланіти, очі і уста
Марніють зримо.— Ти не та,

Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота!—
Промовив Йосип.—Диво сталось
З тобою, доненько моя!
230 Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то...—Й не вимовив: уб'ють,
На улиці,—і заховаймось
В своїм оазисі.—І в путь
Марія нашвидку збиралась
Та тяжко плакала, ридала.

Отож вони собі ідуть;
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий:
Спродать би то, та молодій
240 Купить хустиночку до речі,
Та й за повінчання оддать.

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідної раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
250 Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малії душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот—і кують
Кайдани новії. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кривавої криниці
Собак напоять.

Де ж подівсь
Дивочний гость отой лукавий?
260 Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений! Не чуть,

Не чуть ані його, ані месії.
А люди ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш і ждатимеш од бога
І од людей його? Нічого,
Ніже апостола того́
270 Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав,
А то б цеглиною убили,—
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люди, що стяли
У городі Тіверіаді
280 Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя месії.
— Його! — промовила Марія
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.

Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живуть
290 Повінчані, та не весе́лі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна,
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя —
Комусь то ще?
— Хазяїн дома? —
Надворі крикнуло.— Указ
300 Од кесаря, його само́го,
Щоб ви сьогодні, сей же час,

Ви на ревізію у город,
У город Віфлеєм ішли.—
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тільки луна* в яру гулá.

Марія зараз заходилась
Пекти опрíсноки. Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлеєм.— Святая сило!
Спаси мене, мій боже милий! —
Тільки й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обоє,
І, вбогії, перед собою
Козу з козяточком женуть:
Бо дома ні на кóго кинуть.
А може, бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде пасучися, рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти
Поволі, тихо.— Семіон
Протопресвітер,— Йосип мовив,—
Такеє то пророче слово
Сказав мені: — Святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі єсеї.
І каже: поти не умру,
Поки месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде! — Вже прийшов,
І ми вже бачили месію! —
Марія мовила.
Найшов
Опрíснок Йосип у торбині,
Дає та й каже: — На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,

* В рукопису Шевченка тут „руна“.

До Віфлеєма не близенько;
340 Та й я спочину. Утомивсь.—
Та й сіли на шляху гарненько —
Полуднувать. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнеє! Ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здригнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
350 Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла.
І степ і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала —
Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І, пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
360 Отáру гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
Її й дитяточко взяли
І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано,
У Віфлеємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде
370 Во Іудеї. Гомонить
І тихне люд.— О люди! люди! —
Чабан якийсь біжить, кричить.—
Пророчество Ієремія,
Ісаія збулось! збулось!
У нас, у пастирей, месія
Родився вчора! — Загуло
У Віфлеємі на майдані:

— Месія! Ісус! Осанна! —
І люд розходивсь.
380 Через час
Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима
Од того Ірода. Незриме
Й нечуте сталося тоді.

Ще діточки сповиті спали,
Ще ку́піль гріли матері,—
Намарне гріли: не купали
Маленьких ді́точок своїх!
Ножі солдати сполоскали
390 В дитячій праведній крові!
Такеє то на світі сталось!
Дивітеся ж, о матері!
Що роблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували,
400 І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайни́ми манівцями
На шлях Мемфіський. А мітла,
Мітла огненная світила,
Неначе сонце, і дивилась
410 На ту ослицю, що несла
В Єгіпет кроткую Марію
І нарожденного месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю

То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного бога!
Тебе ж, сердешну, копт убогий
420 Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти. Мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє спить
В пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А між лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
430 Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
Зза Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди вряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
440 Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,
450 І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває

Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина
І як його од зол спасти?
Од бурь житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
460 Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
470 Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув
Та й каже: — Доню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь.
Такеє то мені сказали.
Ходімо, каже, у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино.
480 — Ходім, — сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись
490 До сходу сонця, по торбині

На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці несли.

То сяк, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє! Благодать,
Гайочок тихий серед поля,—
Одна єдиная їх доля
Отой гайочок! — і не знать,
Де він кохався, і хатина —
500 Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелося ночувать.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись то з нею яснолиций
Зустрівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молись!
510 Окуй свою святую силу...
Долготерпєнієм окуй,
В сльозах кривавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленим рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась,
520 І тяжко-важко усміхнулась,
Та й заридала. Полились
На цямрину святії сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.
Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці-рано

530 Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіду, в наймичку проситись.

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чимале підросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
540 Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі і здорові,—
Аж любо глянуть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася,—
Івась у коники іграв ся,—
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
550 Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла;
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку.— Злий!
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь! —
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
560 І заридав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матернє. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось

Та й спатоньки, мале, лягло,
570 Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов ангеляточко в раю.
А на єдиную свою
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо: ангел спить,
То щоб його то не збудить.
Та й не догледіла. Неначе
Окропу капля як огонь
На його впала, і воно
580 Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І заридало.

Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
590 Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У ієсейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає. Самий,
600 Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомому годочку,—
Малий вже добре майстрував —
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь:

Який то з його майстер буде!
Які то люди з його будуть!
610 Та взявши відер, кандійок,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у са́мий
Самісінький Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
620 Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь!
Межи равінами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить
І научає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать! За правду згинуть!
Без правди горе! — Горе вам,
630 Учителі архієреї! —
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.
А радість матері Марії
Неізреченная. Месію,
Самого бога на землі
Вона вже зріла.
Спродались,
Во храмі помолились богу
І веселенькі у дорогу
640 Додому рушили вночі
По холодочку.
Виростали
І вкупі вчились, ростучи,
Святії діточки. Пишались
Святії тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлись

Обидва. Божії глаголи,
Святую правду на землі
650 І прорекли, і розп'ялись
За воленьку, святую волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій між люди. А за ним,
За сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині,
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
660 Аж до Голгофи.
Бо за сином
Святая мати всюди йшла,
Його слова, його діла
Всі чула й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні *,
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перéд ним;
670 Сіяє в золотім вісоні
Ізраільський архієрей!
Романський золотий плебей!
І час і два мине — не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейськую столицю.
Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
680 Води погожої, і вмиє
Утомлені стопи святії,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хітона,
Зашиє дірочку, та знову

* В рукопису тут і далі „Іліон".

Під смокву піде. І сидить
І дивиться, о всесвятая!
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
690 Святії діточки. Слідком
За ним по улицях ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали, малії.
Отож прибігли.— О святії!
Пренепорочнії! — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував, благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
700 З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово.
Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинать його вели,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякались, повтікали.
— Нехай іде! Нехай іде!
710 Отак і вас він поведе! —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.
Розп'ялась
Твоя єдиная дитина!

А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій позиченій труні
Чужії люди. А Івана
720 Її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна - однісінька! Такий

Талан твій латаний, небого!
Брати його, ученики,
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,—
Сховались, потім розійшлись.
І ти їх мусила збирати...
730 Отож вони якось зійшлись
Вночі́ круг тебе сумувати.
І ти, великая в женах!
І їх унинiє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огне́нним словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святії,
740 По всьому світу розійшлись.
І іменем твойого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

А потім че́нці одягли
Тебе в порфіру. І вінчали,
Як ту царицю... Розп'яли
750 Й тебе, як сина. Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили, кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящій і убогій.

[11 листопада 1859.
С.- Петербург]

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ

Посажу коло хатини
На вспомин дружині
І яблуньку і грушеньку,
На вспомин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під дрéвами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти.

— Тоді, серце, як бралися,
Сі дрéва садив я...
Щасливий я! — І я, друже,
З тобою щаслива!..

19 листопада [1859].
С.-Петербург

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЇЛЮ

ГЛАВА 19

Восплач, пророче, сине божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
—Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей,
Незлобних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люди...
Хоч бачать люди, та мовчать.
Отож львеня те — дике! люте! —
Підстерегли його, взяли.
Та, закувавши добре в пута,
В Єгіпет люди одвели —
На каторгу. А люта мати!
Спустила друге біснувате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого.
Окули люди і цього.
Заперли в щелепи удила
І в Вавілоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
Було на світі того рику

Самодержавного владики,
Царя неситого...
Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають.
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне, погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
Вомісто львичищого рика
Почують люди. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!

Грудня 6 [1859.
С.-Петербург]

ОСІЇ. ГЛАВА XIV

ПОДРАЖАНІЄ

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь кара́,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
10 До краю нищить... Покара́,
Уб'є незримо. І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: — Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
20 Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!
І плача, матернього плача,
Ісполню гради і поля,
Да зрит розтленная земля,
Що я держитель і все бачу.—
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,

Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
30 Спочивши, скорбная, скажи,
Пророци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кривавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
40 Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікать. Не втечете
І не сховаєтесь. Всюди
Вас найде правда-мста, а люди
Підстережуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
50 І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, розіпнуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи: — Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш бог, і цар надія,
60 І нагодує і огріє
Вдову і сирот ...— Ні, не те!
Скажи їм ось що: — Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах;
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово

Розтлєнноє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
70. Од ласки царської...

25 грудня 1859 р.
[С.- Петербург]

* * *

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[15 січня 1860.
С. П. Б.]

* * *

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом,—
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Вóзьме її та й огорне
В ризу золотую,
І сповиє дорогóю,
Білою габою,—
Та й спать ляже, втомившися
Турбóю такою.

15 січня 1860.
С. П. Б.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ

Наїхали старости
Й молодик за ними:
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуте, невкрите.
— Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?
— До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували.
— Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?

4 травня 1860.
С. П. Б.

МОЛИТВА

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай
І більш нічого не давай!

24 травня 1860.
С. П. Б.

10 Царів, кривавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем — коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
20 Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25 травня [1860.
С. П. Б.]

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзиждущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем? — Коло їх
Постави ангели свої
30 І чистоту їх соблюди.

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

27 травня [1860.
С. П. Б.]

Тим неситим очам,
Земним бóгам - царям,
І плуги, й кораблі,
І всі дóбра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам.

---

40 Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,

Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим - малим,
Тихолюбцям - святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам,
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі до́бра землі,
Моя любо!.. А нам —
Нам любов між людьми.

31 травня [1860].
С. П. Б.

* * *

Колись то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне —
У холодочку під платаном
Дівча заквітчанеє спить...
Дріадам нічого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіти
Дивується собі і дума:
— Який би ретязь ще сплести?

28 травня [1860]
С.-Петербург

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

В Путивлі граді вранці - рано
Співає - плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
— Полечу, каже, зигзицею,
Тією чайкою - вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху́, отру
Глибокії, тяжкії рани ...—

І квилить - плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу́:
— Вітрило - вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі́
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади - кораблі.
А ти, прелютий ... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав.—

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна.

І каже: — Дужий і старий,
30 Широкий Дніпре, не малий!
Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половчина,
Носив єси на байдаках
На половча́н, на Кобяка
Дружину тую Святославлю!..
О мій Словутицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела слала,
У море сліз не посилала,—
40 Сльозами моря не долить.—

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу́ на брамі.
Святеє сонечко зійшло.
І каже: — Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
І людям і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!
Спалив єси луги, степи,
50 Спалив і князя і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи...
Загинув ладо... Я загину!

4 червня [1860]
С. П. Б.

* * *

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла́ кале́ная,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаємому полі,
Середи землі́ Половецької.

Земля чорна копи́тами
Поорана, поритая;
10 Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-ту́га на тім полі
Зійшла для руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригоду
Тому буй-туру Всеволоду.

І бились день,
І другий билися,
20 Та коло по́лудня на третій
Поникли Ігореві стязі.
Отак на березі Каяли
Брати різнились; бо не стало
Крові́-вина!.. Допирували
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися

За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
30 Високі гнулись дерева́,
Додолу гнулися, журились!

6 липня [1860.
С.-Петербург]

* *
*

В Путивлі граді вранці-рано
Сумує, плаче Ярославна:
— Полечу, рече, зозулею,
Понад Дунаєм полечу!
Рукав бебряний омочу
В ріці Каялі... І омию
На княжому дебелім тілі
Засохлу кров його... Отру
Глибокії на любім ладо рани.—

10 І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі городі.
Й рече:
— Вітрило-вітре, господине!
Нащо ти вієши, несеш
На легкому крилі своєму
Хиновські стріли?

14 вересня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Тихе поле аж крикнуло,
Аж заридало, потряслось,
Тугу-журбу та ту неволю
На землю руську пронесло*.

[СПБ. 1860 р. (?)]

* Чорновий начерк олівцем.

* * *

Умре муж велій в власяниці.
Не плачте, сироти, вдовиці!
А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборцеві восплач.
І вся, о Русская Беседа!
Во глас єдиний ісповедуй
Свої грехи.
І плач! і плач!

17 червня [1860.
С.-Петербург]

ГІМН ЧЕРНИЧИЙ

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи, співаєм:
Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив ти нас, убогих,
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодиці...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Алілуя!

20 червня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Над Дніпровою сагóю
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє - риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився,

Що без долі, без родúни,
10 Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Явір каже: — Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся.—
Козак каже: — Погуляю
Та любую пошукаю.—

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка із гаю
20 Вихожаючи співають —

Повбирані, заквітчані
Та з таланóм заручені,
Думки - гадоньки не мають,
В'ються - гнуться та співають.

24 червня [1860.
С.- Петербург]

* * *

Росли укупочці, зросли;
Сміятись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром, побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А між людьми ж вони жили́!

Подай же й нам, всещедрий боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічную, сугубу
На той світ тихий принести.

25 червня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
Защо ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І розп'ятієм добито?

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітися,
Просвітися!.. Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

27 червня [1860.
С.-Петербург]

ЛИКЕРІ

На память 5 Августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі!! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський саваоф
Одурить! Не одурить бог,—
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його — ми люди!
Моя ти любо! Усміхнись
І вольную святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він поможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 серпня [1860].
Стрельна

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вічний, чистовитий!
За щастя тебе світа брати
Я хочу добрий, тихий літа
Оживати, а мудрою
(Премудрою одурено)
Безумними закрито
Я християнськими добито?

Не добито! Стрепенись!
Ти маєш рамена пурпурові,
Просвітлені!... Будемо брати
За безумних, окуси брати
Любовки до людей закурвати,
Вимаяними лиш тонкими,
А кроплями будемо брати
Нову землю вимитити!

27. Іюня

Автограф поезії „Світе ясний“ (з „Більшої книжки“).

Н. Я. МАКАРОВУ

На память 14 Сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недо́світ перед світом
В садочок украв ся.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 вересня [1860.
С.-Петербург]

* * *

І Архімед і Галілей
Вина й не бачили. Єлей
Потік у черево чернече!
А ви, святії предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люди виростуть. Умруть
10 Ще незачатії царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.

24 вересня [1860.
С.-Петербург]

Л.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажу.
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 вересня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на ко́го.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву! —
Та сію слово. Добрі жни́ва
Колись то будуть. І дурю!
Себе таки, себе само́го,
А більше, бачиться, нікого?

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясно́ю!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі бо́ки,
Ниво - десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ни́во!
Вийдуть люди жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?

Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе самóго,
30 Ніж з ворогом по правді жить
І всує нарікать на бога!

5 жовтня [1860.
С.- Петербург]

САУЛ

В непробудимому Китаї,
В Єгіпті темному, у нас,
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас
Чабан, було, в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу, та співає...
Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля; а пасущих,
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жону, і все взяли,
І все розтлили, осквернили,
І, осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали.
Царі лупилися, росли
І Вавілони мурували.
А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі

30 Самі собі побудували
Храми́, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,
Що й невеличкого царя
І з кизяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старо́го Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
40 Отож премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв єлей,
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя.
Саул, не будучи дурак,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися, та дивувались
На новобранця чабани,
50 Та промовляли,— що й вони
Таки не дурні.— Ач яко́го
Собі ми виблагали в бога
Самодержавця.— А Саул
Бере і город і аул,
Бере дівча, бере ягни́цю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволенье оддає
Своїм всеподданнійшим голим.
60 І в багряниці довгополій
Ходив по храмині, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега одурів.

Незабаром зібралась рада.
— Панове чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий цар,
Самодержавець - господар,

Сердешний — одурів. Панове!
70 Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого? — По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.
В кедровій
В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру на онучі
80 І ніби морщить постоли,
Плете волоки, озуває
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питає.
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.
Чабани,
Веніамінові внучата,
Тельця отрóкам принесли,
Щоб їм дозволено співати
90 У сінях царських. Заревла
Сивобородa, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусляра привела,
Якогось чабана Давида.
— І вийде цар Саул, і вийде,—
Чабан співає,— на войну...—
Саул прочумався, та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою ріденьку волохату
100 І вздовж і впоперек хрестить.
А гусляра того Давида
Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,
То, мов гадюку б, розтоптав
І ядовитую б розтер
Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем

Прокляту ниву: проросла
110 Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люди на землі,
Ростуть і висяться царі!

13 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Минули літа молодії.
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті —
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема
Анікогісінько.— Нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу́!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди —
І нічогісінько не жди!..

18 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Титарівна - Немирівна
Гаптує хустину...
Та колише московщеня́,
Малую дитину.

Титарівна - Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля - пройдисвіта
Нищечком вітала!

Титарівна - Немирівна
10 Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта
Юнкера з походу.

19 жовтня [1860.
С.- Петербург]

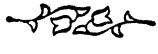

* *
*

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о Суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. Му́ко! Му́ко!
О скорбь моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують. А люди тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть.

20 жовтня [1860.
С.-Петербург]

* * *

І тут і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
— Прокинься, каже. Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема! —
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі.

30 жовтня [1860.
С.- Петербург]

* *
*

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вночі,
Іду та кашляю йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу. Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
І оскверне́ну землю спалить.

3 листопада [1860.
С.- Петербург]

IV–16 X

34

О люди! люди небораки!
Нащо здіймались вони царі?
Нащо здіймались вони царі?
Вони [Тарас] люди, люди неволяки!

В ночі, мовляв, і нужда;
І сичі і голоди. І ревні
Тихенько худий жебрак
Тонкеньку крину попідмостом.
А ви, отамо такі в ночі
Йду та кашлячо йдучи.
Дивлюсь вночі ти блюдта
Йдуть задрижали дівчата,
А дядьки / сусідньої / вставали,
Замовкли чисто тихенько,
Мов у концерту заграва
Пужу здобу. Дежь той світ?
І де та правда? Горе! Горе!
Нежгодовані і голодні
Ждуть, / послідній долі чекають,
Дивуть до матері бачитрвать,
Дивлять точно, вже ту отару,
Чи буде суд! Чи буде праця!
Чи буде правда між людьми?
Тяжка будь, бо кожне стане,
Поскорожну землю спокійть.

З. Новгр

Автограф поезії „Ой люди! люди небораки!“
(з „Більшої книжки“).

* * *

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнебудь на сім світі,
А все б таки якось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сіялись лану́,
А люди так собі пожнуть
І скажуть: — Десь його убито,
Сердешного, на чужині...—
О горе, горенько мені!

4 листопада [1860.
С.- Петербург]

* * *

І день іде, і ніч іде.
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки!

5 листопада [1860.
С.- Петербург]

* *
*

Тече вода спід явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода ізза гаю
10 Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Поміж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівча́ воду брати,
20 Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7 листопада [1860.
С.- Петербург]

* * *

Якось то йдучи уночі
Понад Невою... Та йдучи,
Міркую сам собі з собою:
— Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби!
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат.
Була б сестра, і був би брат.
А то... нема тепер нічого —
10 Ні бога навіть, ні півбога...
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі,
Хортів годуємо та плачем.—
Отак то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов [із] ями,
Очима лупа кошеня,—
А то два ліхтаря горять
20 Коло апостольської брами.—
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом, і тричі плюнув,
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 листопада [1860.
С.-Петербург]

* * *

Бували войни й військовії свари:
Галагани́, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї,
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,—
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого [дуба]...
А од коріння тихо, любо
Зелені коріння ростуть.
І виростуть. І без сокири
Аж зареве та загуде,
Коза́к безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфіру,
Роздавить вашого кумира,
Людськії шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане.— Будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане ку́пою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А [ми] помолимося богу,
І небагатії, невбогі.

26 листопада [1860.
С.-Петербург]

Н. Т.

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща;
Недвига серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає.
А ти ніби не добачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та матер божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись

Та кругом себе подивись,
30 Начхай на ту дівочу славу
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоть раз, сердего, соблуди!

2 грудня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 грудня [1860.
С.-Петербург]

* * *

Кума моя і я
В Петрополіськім лабіринті
Блукали ми — і тьма, і тьма...
— Ходімо, куме, в піраміду,
Засвітим світоч.— І зайшли,
Єлей і миро принесли,
І чепурненький жрець Ізіди,
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: — Во Іудеї
Бисть цар Саул. — Потім хор
Ревнув з Бортнянського: — О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!..

[1860
С.- Петербург]

* *
*

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші́ нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу? —
На той світ, друже мій, до бога
Почимчикуєм спочивать...
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,—
10 То й буде з нас! — ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..

Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано;
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем!
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
20 Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гору —
Спочинемо... а тим часом
Твої сестри-зорі,
Безвічнії, попід небом
Попливуть, засяють...
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами

30 Помолимось богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу...
Над Летою бездонною
Та каламутнóю
Благослови мене, друже,
Славою святою!..
А поки те, да се, да оне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
40 Чи не одурить він Харона
І Парку-прялку?.. І тоді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею —
Та все б гекзаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання... А потім
Співали б прозу — та по нотах,
А не якнебудь...
50 Друже мій,
О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутнýю
Перепливем, перенесем
І славу святую —
Безвічную, молодую...
Або — цур їй, друже!
60 І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічному гаю,
Поставлю хаточку,— садочок
Кругом хатини насажу:
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу:

70 Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

14 — (?) лютого 1861.
[С.- Петербург]

ПРИМІТКИ

Примітки склали наукові співробітники Інституту української літератури ім. Шевченка АН УРСР: проф. Попов, П. М., проф. Маслов, С. І., Копиця, Д. Д., Геппенер, М. В., та наукові співробітники Інституту історії України АН УРСР: Ястребов, Ф. О., проф. Петровський, М. Н.

КНЯЖНА (стор. 6 — 17)

1. *Віват* (лат.) — хай живе!

2. *Кунштики* — ілюстрації, малюнки.

3. *Ченчіо* — Беатріче Ченчі, красуня, дочка римського вельможі. Родина Ченчі жила в Римі в другій половині XVI віку. За старими переказами, Беатріче Ченчі вбила свого батька, який хотів її згвалтувати.

4. *Саваоф* (староєвр.) — бог.

СОН (стор. 22 — 26)

5. *Вибла могила* — курган коло Переяслава.

6. *Трахтемирів* — містечко на правому березі Дніпра, проти Переяслава.

7. *І Запорожжя, і село ...* — Тут Шевченко говорить про зруйнування Запорізької Січі за наказом Катерини II в червні 1775 року.

8. *Автодафе* — смертна кара через спалення на вогні, широко застосовувана в середні віки.

9. *Батька Богдана могила* — Богдана Хмельницького.

10. *Трубайло* або *Трубеж* — річка на Полтавщині, притока Дніпра. На Трубайлі стоїть місто Переяслав.

11. *Альта* — маленька річка, притока Трубежа.

ІРЖАВЕЦЬ (стор. 27 — 29)

12. *Утікали з Мазепою в Бендери з Полтави* — тут Шевченко говорить про поразку, якої зазнало військо шведського короля Карла XII в 1709 році під Полтавою від російської армії Петра I. Під час цієї війни Росії з шведами гетьман Іван Мазепа (гетьманував в роках 1687 — 1708) зрадив Росію й Україну і пере-

йшов на бік шведського короля. Після поразки шведів під Полтавою Мазепа втік разом з Карлом XII на турецьку територію, де незабаром і помер.

13. *Гордієнко, Кость* — запорізький кошовий. Разом з Мазепою зрадив Україну й Росію і перейшов на бік Карла XII.

14. *Фастовський полковник* — Семен Палій.

15. *У Петра у свата.* Петро — російський цар Петро I.

16. *Прилуцький полковник* — Гнат Галаган.

17. *Великий Луг* — за давніх часів так називалася місцевість по лівий бік Дніпра, близько його гирла, вкрита озерами і густими чагарниками. Ця місцевість належала Запорізькій Січі; тут запорожці рибалили й полювали.

18. *Матір Січ.* Січ Запорізька. В другій половині XVI століття шляхетська Польща, що в 1596 р. остаточно оформила унію (об'єднання) з Литвою, захопила майже всю Україну (частину земель України Польща захопила раніше). Польська шляхта, а особливо великі пани - магнати, почали загарбувати на Україні в своє приватне володіння величезні земельні простори. До середини XVII століття майже всі незайняті землі були розібрані. Польські пани посилили закріпачення українського селянства, закріпостили непокріпачених ще селян, збільшуючи з кожним десятиріччям розміри панщини, оподатковуючи народ надмірними грошовими податками, позбавляли прав українське міське населення. З моменту укладення в 1596 році релігійної унії в Бресті на Україні посилився національно - релігійний гніт. Польська влада стала силою навертати український народ з православ'я в уніатство та католицтво.

Посилення кріпосного й національно - релігійного пригнічення викликало опір народних мас. Закріпачені селяни, незадоволені городяни - міщани ще більше стали тікати з населених місцевостей на низ Дніпра, в дикий степ. Так зростало українське козацтво (початки якого бачимо ще в кінці XV ст.) — вільне населення Подніпров'я і Брацлавщини, що займалося мисливством, рибальством, почасти хліборобством. Козацтво було організоване по - військовому, бо козаки змушені були весь час провадити боротьбу проти наскоків турків і татар на Україну, та й самі робили походи на татарські і турецькі міста й села. Центром козацтва стало укріплення за Дніпровими порогами, яке називалося

Запорізькою Січчю. Козаки, що перебували в Січі та близько коло неї, називалися запорожцями, а ті, що жили по селах, містах і містечках Подніпров'я і Брацлавщини, дістали назву городових козаків. Заможнішу частину козацтва польський уряд взяв до себе на службу, записавши цих козаків у списки — реєстри; звідси пішла назва реєстрових козаків. Козацьке військо поділялося на полки й сотні, на чолі яких стояла старшина — полковники і сотники. В соціальному відношенні козацтво складалося з заможного козацтва й старшини, з одного боку, й бідноти („голота", „сірома") — з другого. Старшина обирала споміж себе гетьмана — начальника всього козацького війська.

Більшість нереєстрових козаків жили так само злиденно, як і селяни. Щождо реєстрових козаків, то хоч вони й одержували за свою службу плату і деякі права, але ці права постійно порушував і польський уряд і магнати.

З кінця XVI століття український народ став відповідати на утиски польського панства повстаннями, намагаючись скинути іноземне ярмо. В цих повстаннях і війнах проти панської Польщі, з яких найбільшою була війна 1648 — 54 рр., що закінчилася приєднанням України до Росії, брали участь найширші верстви українського народу — селянство, козацтво, міщанство і частина української шляхти.

В усіх цих повстаннях запорізьке козацтво брало активну, провідну участь. Січ раз-у-раз бувала тим головним центром, де нагромаджувалися сили повстанців і звідкіля повстанці виходили на Україну підіймати народ на війну з панами. Так було, наприклад, в 1648 році, коли з Запоріжжя виступив проти Польщі Богдан Хмельницький.

Запорізька Січ проіснувала з перервами до червня 1775 року, коли її, за наказом Катерини II, було остаточно зруйновано.

19. *На нове горе - Запорожжя* — після зруйнування царським військом Січі в 1775 році значна частина запорожців втекла Дніпром на територію, що тоді належала Туреччині. В 1778 році турецька влада дозволила втікачам зорганізувати Січ на гирлі Дунаю. Оце й називає Шевченко новим горе - Запорожжям.

20. *Дант* — Данте Алігієрі (1265 — 1321), геніальний італійський поет, автор „Божественної комедії", в першій частині якої змальовані пекельні муки.

21. *Шведчина* — часи шведської інтервенції на Україні на початку XVIII століття.

22. *Як дзвонили у Глухові* — тобто як обирали в 1708 році нового гетьмана, Івана Скоропадського, після зради Мазепи.

23. *Як діточки на Орелі лінію копали.* Тут Шевченко говорить про будування укріплення на річці Орелі (на півдні України).

24. *І як у тій Фінляндії в снігу пропадали.* В часи війни Росії з Швецією український люд (особливо козацтво) брав участь у фронтах, що проходили на території Фінляндії; там багато козаків і кріпаків загинуло.

25. *Що конає Гетьманщина.* Гетьманщина — гетьманське урядування, що існувало на Україні з 1648 року з перервами до його остаточного скасування Катериною II в другій половині XVIII століття. Територіально гетьманщина в основному охоплювала Лівобережну Україну і місто Київ з околицями. За часів Петра I гетьманщина стала зазнавати утисків з боку російського царизму. В 1723 році був виданий перший указ про скасування гетьманщини. В той же час почалась ліквідація Запорізької Січі.

N. N. (стор. 30).

26. *Нерон* — римський імператор в 54 — 68 рр. нашої ери, відомий своєю жорстокістю.

27. *Сарданапал* — останній ассірійський цар (VII ст. до н. е.).

28. *Сократ* (469 — 399 рр. до н. е.) — славнозвісний грецький філософ.

ЩЕ ЯК БУЛИ МИ КОЗАКАМИ (стор. 31 — 32)

29. *А унії не чуть було* — за Брестською унією (спілкою) 1596 року, православна церква на Україні і Білорусі, за згодою частини вищого православного духовенства, була підкорена церкві католицькій, якою керував папа римський. Польська шляхта примусово навертала до унії та до католицтва український народ. За опір проти унії жорстоко карали. Брестська унія була знаряддям національно-релігійного утиску українського народу шляхетською Польщею.

30. *Te deum* (Te deum laudamus) — тебе бога хвалимо, католицька молитва.

ЧЕРНЕЦЬ (стор. 33 — 36)

31. *Бурсацтво* — бурсаки, учні Києво-Могилянської Колегії, що була заснована при Братському монастирі.

32. *Межигірський Спас* — монастир в Межигір'ї, близько Києва; був тісно зв'язаний з Запорізькою Січчю.

33. *Вишгород* — село коло Межигір'я (Київщина).

34. *Сивий гетьман* — Мазепа, що був ворогом Палія і заарештував його під час бенкету в своєму таборі під Бердичевом. По доносу Мазепи, Палія було заслано до Сибіру, звідки, після зради Мазепи, Палій був повернений Петром I і брав участь у полтавському бої.

35. *Патериця* — палиця, посох.

ХУСТИНА (стор. 40 — 42)

36. *Чигирин* або *Чигрин* — місто в теперішній Київській області. Довгий час в XVII столітті, починаючи від гетьманування Богдана Хмельницького, був столицею, де перебували українські гетьмани.

37. *Везуть труну мальовану, китайкою криту.* Китайка — червона матерія. Серед запорізьких козаків був звичай покривати козаків, що загинули в бою, червоною китайкою.

38. *Компанійці* — наймане кінне військо при гетьманах.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ (стор. 43 — 47)

39. *Козачковський, Андрій Осипович* — лікар у Переяславі, знайомий Т. Г. Шевченка.

40. *Сковорода, Григорій Савич* (1722 — 1794) — видатний український філософ і поет. Його байки, пісні та псалми були дуже поширені серед народу.

41. *Три царіє со дари* — слова з народної колядки.

42. *Тали* (казах.) — піщані горби, зарослі лозою.

43. *Понад Уралом* — над річкою Уралом стояла Орська кріпость, в якій Шевченко перебував на засланні в 1847 — 48 рр.

44. *До Миколи заблудила* — Шевченко говорить про царя Миколу I.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (стор. 48 — 57)

45. *Кухаренко, Я. Г.* — кубанський генерал, письменник, автор п'єси „Чорноморський побит" та інших творів. Знайомий Т. Г. Шевченка.

46. *Реву* (франц.) — Revue — буквально: огляд, тут назва журналу.

47. *Ла мод* (франц.) — La Mode — мода, журнал мод.

48. *Ненатля* — ненаситність.

49. *Ах! аллах!* Аллах — назва бога в магометанській релігії (тут Шевченко іронізує над тими письменниками, що не знають справжнього життя закріпаченого селянства).

50. *Карались господом ляхи* — тут мається на увазі поділ території Польської держави в кінці XVIII століття між Австрією, Прусією і Росією.

51. *І пу́гав Пу́гач над Уралом.* Пугач — Ємельян Пугачов.

52. *Пiїти* — поети.

53. *Ода* — урочистий, піднесений вірш.

54. *Пікінери* — військо. Пікінерські полки — військові поселення з козаків і селян на півдні України, створені царським урядом в 1764 році.

55. *Хавтури* — попівські побори.

А НУМО ЗНОВУ ВІРШУВАТЬ (стор. 59)

56. *Сиріч* (церк.- слов.) — тобто.

У БОГА ЗА ДВЕРМИ (стор. 60 — 62)

57. Цей вірш написаний за мотивами казахської легенди.

58. *Кайзак* — казах.

59. *На хирю* — на біду собі.

ВАРНАК (стор. 63 — 68)

60. *Варнак* — таврований каторжник - утікач.

61. *Елек* — невеличка річка, притока річки Урала.

62. *Іква* — річка на Волині, притока річки Стира.

ЦАРІ (СТАРЕНЬКА СЕСТРО АПОЛЛОНА) (стор. 71 — 78)

63. *Аполлон* — за міфами давніх греків — бог, покровитель мистецтв. *Сестра його* — муза мистецтв, одна з дев'яти муз.

64. *Парнас* — гора в Греції, де, за міфом, жив Аполлон і музи.

65. *Стогни* (церк.- слов.) — майдан.

66. *Ізраїль* — біблійна назва єврейського народу.

67. *Ківот* чи *кіот* — дерев'яний футляр для ікон.

68. *Сподар* — господар, цар.

69. *Вертоград* (церк.- слов.) — сад.

70. *Сікер* — міцний, хмільний напій.

71. *Анафан* (Нафан) — за біблійною легендою, пророк часів царя Давида.

72. *Крин сельний* — польова лілія.

73. *Ю* (церк.- слов.) — її.

74. *Рогволод* чи *Рогвольд* — полоцький князь другої половини X століття.

75. *Рогніда* — дочка Рогволода.

76. *Ладо* — за старослов'янською міфологією, богиня весни та кохання. *Лель* — її син.

77. *Валькірії* — богині війни у давніх германців.

78. *За Полоцьком.* Полоцьк — давнє місто, над річкою Західною Двіною; колись столиця Полоцького князівства.

79. *Веприще* (вепр) — дикий кабан.

80. *Потя* (старослов.) — порізав, побив.

81. *Поя* — узяв (тут в наложниці).

ДОБРО, У КОГО Є ГОСПОДА (стор. 79)

82. *Прийшли в Дар'ю.* Сир - Дар'я — річка в Середній Азії, впадає в Аральське море.

83. *Ватага* — рибальський зимовник. У такому зимовнику розташувалася експедиція для дослідження Аральського моря, в якій брав участь Т. Г. Шевченко.

ТИТАРІВНА (стор. 80 — 86)

84. *Титарівна* — дочка титаря, церковного старости.

85. *Ще за гетьманщини.* Гетьманщина (гетьманське урядування) існувала на Україні до 1764 року.

86. *Оранда* — корчма, шинок.

87. *Шеляг* — дрібна монета, гріш.

НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА (стор. 88 — 89)

88. *Діана* — у давніх римлян богиня полювання та місяця. Тут — місяць.

МОВ ЗА ПОДУШНЕ (стор. 90)

89. *Подушне* — податок з кожного дорослого чоловіка, заведений в царській Росії Петром І і остаточно скасований наприкінці XIX століття.

П. С. (стор. 91 — 92)

90. *П. С.* — П. П. Скоропадський. Власник великого маєтку на Чернігівщині. „Потомок гетьмана дурного" — Ів. Скоропадського, який гетьманував у 1708 — 1722 рр.

91. *Готический* — архітектурний стиль середньовічної Європи (деякі з ознак його — гостроверхі башти, дахи, вікна); цей стиль часто наслідували в XIX столітті.

МАРИНА (стор. 96 — 104)

92. *Схімник* — чернець - затворник.

93. *Придани* — весільні гості з родичів молодої.

94. *Коч* — коляска, фаетон.

МІЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ (стор. 107 — 111)

95. *Ішли можери п'ючи* — так написано в автографі Шевченка. За життя поета цей твір не був опублікований. По смерті Шевченка усі видавці, починаючи з видання „Кобзаря" 1867 р. (вид. Кожанчикова), яке редагував М. Костомаров, цей рядок друкували так: „Ішли мажі рипучі" — очевидно, пристосовую-

чись до народної пісні. Є думка, що слово „можери“ в автографі Шевченка, яке здавалося незрозумілим попереднім видавцям, походить від молдавського слова „мошер“ (moșier) — поміщик, власник маєтку. Оскільки події твору відбуваються в Молдавії, таке запозичення слова тут можливе.

96. *Оливо потрачу* — оливо тут в значенні олівця. Колись олівці робилися з олива.

97. *Файда* — довгий батіг.

ШВАЧКА (стор. 128 — 129)

98. *Швачка* і *Левченко*. Швачка, Микита — один з ватажків селянського повстання 1768 року (Коліївщина). Левченко — учасник цього повстання.

99. *Семен Палій* — Фастовський, а потім Білоцерківський полковник кінця XVII — початку XVIII століття. Боровся проти польсько - шляхетського гніту на Правобережній Україні.

У ТІЄЇ КАТЕРИНИ (стор. 132 — 133)

100. *Козлов* — місто на Кримському побережжі Чорного моря, тепер Євпаторія.

101. *Бакчисарай* — колишня столиця татарських ханів у Криму.

ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНІЛО (стор. 138)

102. *Круг містечка Берестечка* — під Берестечком в червні 1651 року сталася битва війська Богдана Хмельницького з польською армією. Зрада татарського хана, тодішнього спільника Хмельницького, дала змогу польській шляхті виграти бій.

У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ (стор. 140 — 142)

103. *У славному - преславному місті в Чигирині* — див. примітку 36.

104. *Архімандрит* — тут настоятель монастиря.

105. *Бунчуги* або *бунчуки* — древко з кінським хвостом на кінці, одна з ознак гетьманської влади.

106. *Лобода Іван* (в дійсності звався Григор, а не Іван) — гетьман реєстрових козаків наприкінці XVI століття. Один з керівників повстання 1594 — 1596 рр. проти польської шляхти.

107. *Кравченко - Наливайко* — у повстанні 1594 — 1596 рр. стояв на чолі нереєстрового козацтва. В 1597 році закатований польською владою на смерть.

У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА (стор. 143 — 144)

108. *Перетика* — перелісок.

109. *Кичка* — подушечка в хомуті.

У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО (стор. 145)

110. *Притика* — кілок, яким прикріплюють ярмо до дишла.

НЕ ХОЧУ Я ЖЕНИТИСЯ (стор. 151 — 152)

111. *З славним батьком запорозьким та з Великим Лугом* — див. примітку 17.

112. *На Хортиці.* Хортиця — острів за Дніпровими порогами, один з центрів Запорізької Січі. В першій п'ятирічці на Дніпрі близько Хортиці збудована велика електростанція ім. Леніна — Дніпрогес.

У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ (стор. 160 — 162)

113. *Ще був тоді...* — мова йде про Віленський університет, який після польського повстання (1830 — 1831 рр.) був перетворений на лазарет.

114. *Бакаляри* — тут студенти.

115. *Остра брама* — міська брама у Вільні з іконою „богородиці", перед якою треба було скидати шапки.

ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА (стор. 163 — 165)

116. *Лиман* (грецьк.) — гавань, морська затока. Тут гирло Дніпра, місце, де він багатьма протоками впадає в Чорне море.

117. *Самойлович Іван* — гетьман (1672 — 1687), з попівського роду; за час свого гетьманування придбав величезні маєтки й багатства. В народі мав прізвисько „Попович".

118. *Ромодан* — Ромодановський Григорій, боярин, воєвода, начальник царського війська на Україні в другій половині XVII століття; забитий під час стрілецького бунту в Москві (1682 р.).

119. *Дорошенко Петро* — гетьман Правобережної України (1665 — 1676), боровся проти Самойловича в союзі з турками.

120. *Клейноди* — ознаки влади.

121. *В Межигір до Спаса* — в монастир, що в Межигір'ї коло Києва.

122. *Тясмин* — річка, притока Дніпра. Над Тясмином стоїть місто Чигирин.

123. *Сосниця* — місто на Чернігівщині.

124. *Улус* — татарське селище.

125. *Чарнецький Степан* — польський полководець (помер 1665 р.), заклятий ворог українського народу.

126. *Тиміш* — син Богдана Хмельницького. В 1653 році під час облоги кріпості Сочави (коло Кам'янець - Под.) об'єднаним військом Польщі, Семигорода (Угорщини), Молдавії, Валахії був тяжко поранений і від рани помер.

127. *Суботів* — село і маєток Богдана Хмельницького. Тут його й було поховано.

128. *Шлях Ромодан* — Ромоданами звалися чумацькі шляхи на Лівобережній Україні.

129. *Святий Ростовський* — Дмитро Туптало (1651 — 1709), письменник, митрополіт ростовський в 1702 — 1709 рр.; батько його, сотник Сава, був прихильником гетьмана Дорошенка.

НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ (стор. 166 — 167)

130. У цьому вірші Шевченко звертається до свого оренбурзького знайомого Ф. М. Лазаревського.

131. *Цидула* — лист.

СОТНИК (стор. 169 — 183)

132. *Óглав* та *Бориспóль* — містечка недалеко від Києва.

133. *Богослов* — тут учень вищого класу церковно-православної школи Київської академії.

ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ (стор. 206 — 207)

134. *Дулéвина* — міцно загартована сталь.

МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ (стор. 211 — 212)

135. *Сатурн* — за римською міфологією, бог часу.

МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ (стор. 231 — 232)

136. *Великомучениче святий* — мова йде, очевидно, про Лермонтова або Рилеєва, що їх твори приятелі переслали Шевченкові разом з іншими книгами до Оренбурга.

137. *Присносущий* (церк.-слов.) — що існує вічно.

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ (стор. 233 — 235)

138. *Елегія* — вірш, в якому передається настрій спокійного суму. Тут треба, очевидно, „ідилій", тобто творів, що вихваляють спокійне (здебільшого сільське) життя.

139. *Хула* (церк.-слов.) — огуда, зневага.

БУВАЄ, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ (стор. 236 — 239)

140. *Третій Сигизмонд* — Сігізмунд III, король польський (королем був в 1587 — 1632 рр.).

141. *Чура* або *джура* — слуга-зброєносець козацького старшини.

МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО (стор. 247)

142. *І знову потекла мужицька кров* — в цьому уривку мова йде, очевидно, про початок кримської війни між Росією, з одного боку, Туреччиною, Англією, Францією — з другого (1853 — 1856).

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ (стор. 248 — 259)

143. Друга поема під тією самою назвою (перша — 1847 р.); писав її Шевченко, не маючи, очевидно, під руками першої поеми,— з пам'яті.

144. *7 Маія 1857 р.*— дата, коли Шевченко дістав першу звістку про своє звільнення з заслання.

145. *Кобила* — тут колода, до якої прив'язували засудженого, щоб карати.

146. *Скрепиця* — дерев'яні колодки, що набивалися на ноги замість кайданів.

147. *Очаков* — місто над Дніпровим лиманом.

148. *Бо тут Сибір була колись* — Сибір в розумінні місця заслання каторжан. Ще в першій половині XIX ст. на Єлек чи Ілецьку защиту посилали каторжан ламати сіль.

НЕОФІТИ (стор. 260 — 275)

149. *Неофіт* (грецьке) — новоохрещений.

150. *Щепкін М. С.* (1788 — 1863) — видатний російський актор, колишній кріпак, один з основоположників сценічного реалізму, близький друг Шевченка. Коли Шевченко по дорозі з заслання, затриманий жандармами, був змушений прожити зиму в Нижньому Новгороді, то не хто інший, як 70-літній Щепкін приїхав до нього з Москви побачитись після понад десятирічної розлуки. Така міцна була між ними дружба.

151. *24 декабря 1857 р.* — в цей день Щепкін приїхав до Шевченка в Нижній Новгород для побачення.

152. *Возлюбленику муз і грацій.* Музи — в античній міфології богині мистецтв і наук; грації — у римлян богині краси.

153. *Лета* — міфологічна річка забуття в підземному царстві.

154. *Декій, Нерон* — римські імператори, що жорстоко переслідували християн. Декій був імператором в 249 — 251 рр. нашої ери, Нерон — в 54 — 68 рр.

155. *Гіменей* — античний бог шлюбу.

156. *Гінекей* — жіночі покої в античному домі.

157. *Пенати* — хатні боги у римлян.

158. *Капітолій* — кріпость з храмом бога Юпітера в давньому Римі.

159. *Синкліт* — зборище найвищих духовних осіб.

160. *Алкід* — син Алкея, Геркулес.

161. *Гетера* — тут повія.

162. *Венера* — богиня кохання у римлян.

163. *Віфлеєм* — місто в Палестіні.

164. *Фарисеї* — релігійні фанатики, відомі своїм лицемірством.

165. *Козлоногий п'яний дід* — фавн, античний божок гаїв, полів та гір.

166. *Аппіїв шлях* — шлях між Римом і містом Капуя.

167. *Пріап* — бог плодючості.

168. *Терми* — розкішні споруди в Римі, що містили в собі купальні та приміщення для розваг.

169. *Амфора* — старогрецький посуд.

170. *Кіпріда* — богиня Венера.

171. *Катакомби* — печери під Римом, в яких ховали мерців; у цих печерах збиралися перші християни, ховаючись від переслідування римської влади.

172. *Сіракузи* — місто на острові Сіцілії.

173. *Скіфія* — давня назва місцевості на південному березі Чорного моря; місце заслання політичних злочинців римської держави.

174. *Медуза* — в грецькій міфології легендарне страховище, з зміями замість волосся на голові. За легендою, Медуза одним поглядом своїм перетворювала все живе в камінь.

175. *Преторіани* — імператорська гвардія в Римі.

176. *Ліктори* — почесна сторожа римських вищих урядовців.

177. *Патриції* — римська знать.

178. *Юпітер* — найвищий римський бог.

179. *Нотабене* (Nota Bene) — зверни увагу.

180. *Плебеї* — в давньому Римі обмежена в правах суспільна верства.

181. *Колізей* — цирк у Римі.

182. *Тібр* — річка в Італії, над якою стоїть Рим.

183. *Тимпан* — давній музичний інструмент.

184. *Стратег* — начальник війська, полководець.

185. *Зевес* (Зевс) — найвищий бог у греків, те саме, що римський Юпітер.

186. *Мірра* — пахуча смола.

187. *Гладіатор* — боєць в римському цирку; гладіатори набиралися з рабів та полонених.

188. *Сціпіони* — багатий і знатний римський рід; в III і II вв. до нашої ери з нього вийшло декілька відомих полководців.

189. *Лідійський.* Лідія — країна в Малій Азії.

190. *Альбано* — місто недалеко від Рима.

191. *Морок* — бог підземного царства у скіфів.

ЮРОДИВИЙ (стор. 276 — 278)

192. *Фельдфебель - цар* — цар Микола I.

193. *Капрал Гаврилович Безрукий* — Дмитро Гаврилович Бібіков (дійсно не мав однієї руки). В 1837 — 1848 рр. займав посаду київського, подільського і волинського генерал - губернатора.

194. *Долгорукий* — князь Микола Андрійович Долгоруков, генерал - губернатор харківський, полтавський та чернігівський у 1840 — 1847 рр.

195. *Сатрапи* — повновладні царські намісники в провінціях давньої Персії.

196. *Єфрейтор малий* — чиновник Пісарев, управитель канцелярії Бібікова.

197. *Вашінгтон, Георг* — борець за звільнення Північної Америки спід влади Англії в другій половині XVIII століття. Перший президент Сполучених Штатів Північної Америки.

198. *Поляни, дулеби, древляни* — давні слов'янські племена, що жили на території сучасної України.

199. *Прафос* — тут мерзотник.

200. *Смітничок Миколи* — Петербург часів Миколи I.

201. *Байкал* — озеро в Сибіру.

МУЗА (стор. 280 — 281)

202. *Феб* — Аполлон (див. примітку 63).

СЛАВА (стор. 282)

203. *Версаль* — місто поблизу Парижа, колишня резиденція французьких королів у XVII — XVIII ст. ст.

204. *А надто з тим Миколою у Севастополі.* Натяк на величезні поразки царського війська під Севастополем у кримській війні (1853 — 1856).

Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ (стор. 284)

205. *Візантійство* — тут в розумінні старого державного устрою.

МАРКУ ВОВЧКУ (стор. 287)

206. *Марко Вовчок* (Марія Маркович) — відома українська письменниця, автор „Народних оповідань", „Інститутки" та інших творів. Шевченко дуже високо цінував творчість Марка Вовчка. Познайомився з нею Шевченко у Петербурзі після заслання.

207. *На память 24 Генваря 1859* — очевидно, день знайомства Шевченка з Марком Вовчком.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35 (стор. 288 — 289)

208. *Карміл і Ліван* — гори в Палестіні.

209. *Омофор* — частина архієрейського одягу.

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ (стор. 291)

210. *Черненко Ф. І.* — інженер, петербурзький знайомий Шевченка.

ВО ІУДЕЇ, ВО ДНІ ОНИ (стор. 296 — 297)

211. *Сіон* — гора в Палестіні.

212. *Динарій* — римська монета.

МАРІЯ (стор. 298 — 317)

213. *Лепта* — дрібна монета.

214. *Бурнус* — верхній одяг у народів сходу.

215. *Тіверіада* — тут в значенні Тіверіадського озера в Галілеї (Палестіна).

216. *Хітон* — спідній одяг у давніх греків та євреїв.

217. *Фавор* — гора в Галілеї, над Тіверіадським озером.

218. *Куща* (церк.- слов.) — шатро, курінь.

219. *Назарет* — місто в Галілеї.

220. *Нарек* (церк.- слов.) — назвав, нарік.

221. *Равві* (староєвр.) — учитель.

222. *Месія* — легендарний спаситель - ватажок, приходу якого чекали в Іудеї.

223. *Кабиця* — вогнище в сінях або на дворі замість печі.

224. *Ланіти* (церк.- слов.)— щоки.

225. *Кесар* — римський імператор.

226. *Ревізія* — тут перепис населення.

227. *Опріснок* — прісний, неквашений хліб.

228. *Протопресвітер* (грецьке) — первосвященик.

229. *Єсеї* — секта у давніх євреїв.

230. *Віфлеєм* — місто в Палестіні, де, за євангельською легендою, народився Христос.

231. *Мітла огненная* — комета.

232. *Вертеп* (церк.- слов.) — печера.

233. *Ієремія, Ісаія* — за біблійною старозавітною легендою, іудейські пророки.

234. *Осанна* (староєвр.) — спаси.

235. *Легіон* — військова одиниця у римському війську.

236. *Шлях Мемфіський* — шлях на південь Єгіпта. Мемфіс — місто на південь від дельти ріки Ніла, столиця давнього Єгіпетського царства.

237. *Копт убогий.* Копти — нащадки стародавніх єгіптян, жителі Єгіпта.

238. *Сфінкси* — великі кам'яні статуї - фігури в Єгіпті, що зображають міфічно - казкову істоту з головою жінки і з тулубом левиці.

239. *Піраміди* — величезні кам'яні споруди, де ховали в давньому Єгіпті фараонів.

240. *Фараон* — цар в давньому Єгіпті.

241. *Хрестик - шибеничка* — на хрестах в давні часи розпинали засуджених на смерть.

242. *Кандійка* — миска з увігнутими вінцями.

243. *Голгофа* — гора, де, за євангельською легендою, був розп'ятий син Марії Христос.

244. *Єлеон* — гора поблизу Ієрусаліма.

245. *Вісон* — тонка дорога матерія.

246. *Ізраїльський архієрей* — тут під ізраїльським архієреєм розуміється Ієрусалім.

247. *Романський* — римський.

248. *Романський золотий плебей* — Ієрусалім, що для римської імперії був плебеєм; з нього вона збирала, у вигляді податків, багато золота.

249. *Смоква* — плодове дерево.

250. *Порфіра* — дорога царська одежа, яку одягали в урочистих випадках (коронування і т. ін.).

ПОДРАЖАНІЄ ЕДУАРДУ СОВІ (стор. 318)

251. *Едуард Сова* — польський письменник Едуард Желіговський, що писав під псевдонімом Антонія Сови; був разом з Шевченком на засланні в Орській кріпості.

ПОДРАЖАНІЕ ІЄЗЕКІЇЛЮ (стор. 319 — 320)

252. *Ієзекіїль* — біблійний пророк.

ОСІЇ. ГЛАВА XIV (стор. 321 — 323)

253. *Осія* — біблійний пророк.

254. *Богдан* — гетьман Богдан Хмельницький.

255. *Петро* — цар Петро I.

256. *Потреблю* — знищу.

КОЛИСЬ ТО ЩЕ, ВО ВРЕМЯ ОНО (стор. 330)

257. *Помпілій Нума* — другий (після Ромула) легендарний римський цар (VIII — VII ст. до н. е.). Є думка, що під Нумою Помпілієм Шевченко тут розумів сучасного йому царя Олександра II.

258. *Платан* — гіллясте дерево в південних краях.

259. *Дріади* — лісові німфи - мавки в давніх грецьких міфах.

260. *Егерія* — німфа, що, за легендарними переказами, була жінкою й радницею римського царя Нуми Помпілія.

261. *Ретязь* — ланцюг.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ (стор. 331 — 332)

262. *Плач Ярославни* — Шевченків переклад кількох місць із „Слова о полку Ігоревім", найвидатнішого літературного пам'ятника стародавньої Київської Русі (XII ст.).

263. *Путивль* — стародавнє місто на правому березі річки Сейма, притоки Десни.

264. *Ярославна* — дружина Ігоря, центрального героя „Слова о полку Ігоревім", дочка галицького князя Ярослава Осмомисла.

265. *Зигзиця* — зозуля.

266. *Каяла* — річка, на якій відбувся в 1185 році нещасливий для Ігоревого війська бій із степовими кочовниками - половцями.

267. *Ладо* — тут чоловік - дружина.

268. *Кобяк* — половецький хан.

269. *Словутицю* — власне Словутичу, в значенні сина слави — один з епітетів, що прикладалися до Дніпра в старослов'янській поезії.

З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА (стор. 333 — 334)

270. *Буй - тур Всеволод* — князь, брат Ігоря, що ходив разом з ним на половців. Автор „Слова о полку Ігоревім" називає його буй - туром, тобто буйним, завзятим туром. Тури — дикі бики, що колись водилися в межах теперішньої України.

271. *Стязі* — стяги, військові знамена.

В ПУТИВЛІ ГРАДІ ВРАНЦІ - РАНО (стор. 335)

272. *Бебряний* — бобровий.

273. *Хиновські стріли* — мабуть, ханські стріли.

УМРЕ МУЖ ВЕЛІЙ (стор. 337)

274. *Умре муж велій* — сатиричний вірш, написаний Шевченком з приводу смерті петербурзького митрополіта Григорія (помер в 1860 р.).

275. *Власяниця* — грубий одяг з кінського волосу, що його носили давні ченці.

276. *Аскоченський, В. І.* (1820 — 1879) — реакційний журналіст - письменник.

277. *Хомяков, А. С.* (1804 — 1860) — російський письменник, поет і політичний діяч, один з найбільш видатних в Росії слав'янофілів.

278. *О юбкоборцеві восплач.* Юбкоборець — митрополіт Григорій; він робив донос царському уряду, протестуючи проти того, що в крамницях продавали тканину для жіночого одягу з хрестиками. За це був висміяний в „Колоколі" Герцена.

279. *„Русская Беседа"* — слов'янофільський журнал, виходив у 1856 — 1860 рр.

СВІТЕ ЯСНИЙ, СВІТЕ ТИХИЙ! (стор. 341)

280. *Явленними піч топити* — тобто так званими чудотворними іконами.

ЛИКЕРІ (стор. 342)

281. *Ликера* — Ликера Полусмакова, дівчина - кріпачка, з якою хотів одружитися Т. Г. Шевченко в Петербурзі.

Н. Я. МАКАРОВУ (стор. 343)

282. *Макаров* — поміщик, у якого кріпачкою була Ликера.

І АРХІМЕД І ГАЛІЛЕЙ (стор. 344)

283. *Архімед* — великий вчений - математик стародавньої Греції (IV — III століття до н. е.).

284. *Галілей, Галілео* (1564 — 1642) — великий італійський вчений, фізик і астроном.

Л. (стор. 345)

285. Під Л. тут треба розуміти Ликеру Полусмакову. Поезія ця написана з приводу розриву поета з Ликерою.

САУЛ (стор. 348 — 351)

286. *Саул* — перший іудейський (єврейський) цар.

287. *Інд* — велика річка в Індії.

288. *Євфрат* — річка в Месопотамії.

289. *Маги, бонзи, жерці, панотці* — служителі культу у різних релігій.

290. *Пагода* — буддійський храм.

291. *Самуїл* — за біблійною легендою, іудейський пророк.

292. *Аул* — тут село.

293. *Веніамінові внучата* — за біблією, Веніамін був молодший дванадцятий син патріарха Іакова. З роду Веніаміна походив цар Саул.

ЯКОСЬ ТО ЙДУЧИ УНОЧІ (стор. 360)

294. *Доїжджачі* — панські слуги, на обов'язку яких лежало вигодовувати ловецьких собак і водити їх на охоту.

295. *Коло апостольської брами* — брама коло церкви Петра і Павла в Петропавлівській кріпості.

БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІЇ СВАРИ (стор. 361)

296. *Галаганй* — давній рід українських старшин - поміщиків. Галаган, Г. П. (1819 — 1888) — сучасник Шевченка, нащадок цього багатого роду. Відомий громадський діяч - націоналіст.

297. *Киселі* — давній український шляхетський рід. Найвідоміший з Киселів: Адам — брацлавський, а потім київський воєвода (помер 1653 р.). Під час визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі Адам Кисіль був на службі у польської влади і зраджував український народ.

298. *Кочубеї* — Кочубей, В. Л.— видатний діяч української козачої старшини, кінця XVII — початку XVIII ст. За те, що повідомив царя Петра I про зрадницькі плани Мазепи, був Мазепою скараний на смерть в 1708 р. Один з героїв поеми Пушкіна „Полтава".

299. *Нагай* або *Ногай* — хан Золотої Орди, видатний полководець XIII ст. нашої ери.

Н. Т. (стор. 362 — 363).

300. *Н. Т.* — Надія Тарновська, знайома Шевченкова, дочка великого українського поміщика Тарновського.

КУМА МОЯ І Я (стор. 365)

301. *В Петрополіськім лабіринті* — Петрополіс — так називає Шевченко Петербург.

302. *Ходімо, куме, в піраміду* — тут слід розуміти — в церкву.

303. *Жрець Ізіди* — служитель культу богині Ізіди. Ізіда — богиня плодючості у давніх єгіптян.

304. *Бортнянський, Д. С.* (1751 — 1825) — відомий російський композитор. З 1779 року був „директором вокальної музики і управителем придворної царської капели". Автор багатьох церковних музичних творів.

ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО (стор. 366 — 368)

305. *Над Летою бездонною.* Лета — за античною міфологією, одна з річок, що відділяє потойбічний світ від земного (див. прим. 153).

306. *До Ескулапа.* Ескулап — бог лікування у давніх греків та римлян. Тут в значенні лікар.

307. *Харон* — за античною міфологією, перевізник душ померлих через річку, що відділяє потойбічний світ від земного.

308. *Парки - прялки.* Парки, за античною міфологією, богині. Прялками Шевченко їх називає тому, що в античні часи уявляли їх собі в образі трьох сестер, які прядуть нитки людського життя: у кожної людини є своя нитка; коли Парка цю нитку обірве — то людина помирає.

309. *Епопея* — великий поетичний твір про визначну, часто історичну, всенародну подію.

310. *Гекзаметр* — розмір вірша, яким писалися великі епічні поеми (епопеї).

311. *Флегетон, Стікс* — за античною міфологією, річки в підземному царстві.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ПРИМІТОК

А

Автодафе — 8
Алкід — 160
Аллах — 49
Альбано — 190
Альта — 11
Амфора — 169
Анафан — 71
Аполлон — 63, 202
Апостольська брама — 295
Аппіїв шлях — 166
Архімед — 283
Архімандрит — 104
Аскоченський В. І. — 276
Аул — 292

Б

Байкал — 201
Бакаляри — 114
Бакчисарай — 101
Бебряний — 272
Бендери — 12
Берестечко — 102
Богдан — 9, 254
Богослов — 133
Бонза — 289
Борисполь — 132
Бортнянський Д. С. — 304
Буй - тур — 270
Бунчуг — 105
Бурнус — 214
Бурсацтво — 31

В

Валькірії — 77
Варнак — 60
Ватага — 83
Вашінгтон — 197
Великий Луг — 17, 111
Великомучениче — 136
Венера — 162
Веніамінові внучата — 293
Веприще — 79
Версаль — 203
Вертеп — 232
Вертоград — 69
Віват — 1
Візантійство — 205
Віленський університет — 113
Вісон — 245
Віфлеєм — 163, 230
Вибла могила — 5
Вишгород — 33
Власяниця — 275
Всеволод — 270

Г

Галаган — 296
Галілей — 284
Гекзаметр — 310
Гетера — 161
Гетьман — 18
Гетьманщина — 25, 85
Гіменей — 155
Гінекей — 156
Гладіатор — 187
Глухов — 22
Голгофа — 243
Гордієнко — 13
Готический — 91
Грації — 152
Григорій (митрополіт) — 274

Д

Дант — 20
Дар'я — 82
Дзвонили у Глухові — 22

Декій — 154
Діана — 88
Динарій — 212
Доїжджачі — 294
Долгорукий — 194
Дорошенко П. — 119
Древляни — 198
Дріади — 259
Дулеби — 198
Дулевина — 134

Е

Егерія — 260
Елегія — 138
Елек — 61
Ескулап — 306
Епопея — 309

Є

Євфрат — 288
Єлеон — 244
Єсеї — 229
Єфрейтор малий — 196

Ж

Жрець — 289, 303

З

Зевес — 185
Запорожжя — 7, 18, 19
Запорожці — 18
Зигзиця — 265

І

Ієзекіїль — 252
Ієремія — 233
Ієрусалім — 246, 248
Ізіда — 303
Ізраїль — 66
Ізраїльський архієрей — 246
Іква — 62
Інд — 287
Ісаія — 233

К

Кабиця — 223
Кайзак — 58
Кандійка — 242
Капітолій — 158
Капрал Гаврилович Безрукий — 193
Карміл — 208
Катакомби — 171
Каяла — 266
Катерина II — 25
Кесар — 225
Кисіль — 297
Китайка — 37
Кичка — 109
Ківот — 67
Кіпріда — 170
Клейноди — 120
Кобила — 145
Кобяк — 268
Козацтво — 18
Козачковський А. О. — 39
Козлов — 100
Козлоногий ... дід — 165
Колізей — 181
Компанійці — 38
Копти — 237
Коч — 94
Кочубей — 298
Кравченко - Наливайко — 107
Крин сельний — 72
Кунштики — 2
Кухаренко Я. Г. — 45
Куща — 218

Л

Л. — 285
Ладо — 76, 267
Лазаревський Ф. М. — 130
Ла мод — 47
Ланіти — 224
Левченко — 98
Легіон — 235
Лель — 76
Лепта — 213
Лета — 153, 305
Ликера Полусмакова — 281
Лиман — 116

Ліван — 208
Лідія — 189
Ліктори — 176
Лобода — 106

М

Маг — 289
Мазепа — 12, 34
Макаров Н. Я. — 282
Матір Січ — 18
Марко Вовчок — 206
Медуза — 174
Межигірський Спас — 32, 121
Мемфіський шлях — 236
Месія — 222
Мітла огненная — 231
Микола I — 44, 204
Мірра — 186
Мошери — 95
Морок — 191
Муза — 152

Н

Нагай або Ногай — 299
Назарет — 219
Наливайко — 107
Нарек — 220
Ненатля — 48
Неофіт — 149
Нерон — 26, 154
Нотабене — 179
Н. Т. — 300

О

Оглав — 132
Ода — 53
Оливо — 96
Омофор — 209
Опріснок — 227
Оранда — 86
Орель — 23
Осанна — 234
Осія — 253
Остра брама — 115
Очаков — 147

П

Пагода — 290
Палій, Семен — 14, 34, 99
Панотець — 289
Парка — 308
Парнас — 64
Патериця — 35
Патрицій — 177
Пенати — 157
Перетика — 108
Петро — 15, 255
Петрополіський лабіринт — 30
Піїти — 52
Піхінери — 54
Піраміда — 239
Плаґан — 258
Плач Ярославни — 262
Плебеї — 180
Подушне — 89
Полоцьк — 78
Полтава — 12
Поляни — 198
Помпілій Нума — 257
Порфіра — 250
Потреблю — 256
Потя — 80
Поя — 81
Прафос — 199
Преторіани — 175
Придани — 93
Прилуцький полковник — 16
Притика — 110
Присносущий — 137
Пріап — 167
Протопресвітер — 228
П. С.— 90
Пугач — 51
Путивль — 263

Р

Равві — 221
Ревізія — 226
Реєстрові козаки — 18
Реву — 46
Ретязь — 261
Рогволод — 74
Рогніда — 75
Романський — 247, 248
Ромодан — 118

Ростовський — 129
Русская Беседа — 279

С

Саваоф — 4
Самойлович — 117
Самуїл — 291
Сарданапал — 27
Сатрап — 195
Сатурн — 135
Саул — 286
Святий Ростовський — 129
Севастополь — 204
Сибір — 148
Сивий гетьман — 34
Сигизмонд третій — 140
Синкліт — 159
Сиріч — 56
Сікер — 70
Сіон — 211
Сіракузи — 172
Січ Запорізька — 18
Скіфія — 173
Сковорода Г. С.— 40
Скрепиця — 146
Смітничок Миколи — 200
Словутицю — 269
Смоква — 249
Сова, Ед.— 251
Сократ — 28
Сосниця — 123
Сподар — 68
Стікс — 311
Стогни — 65
Стратег — 184
Стязі — 271
Суботів — 127
Сфінкс — 238
Схімник — 92
Сціпіон — 188

Т

Тали — 42
Терми — 168
Te deum — 30
Тиміш — 126
Тимпан — 183
Титарівна — 84
Тібр — 182
Тіверіада — 215
Трахтемирів — 6
Три царіє . . .— 41
Трубайло — 10
Трубеж — 10
Тясмин — 122

У

Унія — 29
Улус — 124
Урал, ріка — 43, 51

Ф

Фавор — 217
Файда — 97
Фавн — 165
Фастовський полковник — 14
Фараон — 240
Фарисеї — 164
Феб — 202
Фельдфебель - цар — 192
Фінляндія — 24
Флегетон — 311

Х

Хавтури — 55
Харон — 307
Хиновські стріли — 273
Хиря — 59
Хітон — 216
Хомяков А. С.— 277
Хортиця — 112
Хрестик - шибеничка — 241
Хула — 139

Ц

Цидула — 131

Ч

Чарнецький Степан — 125
Ченчіо — 3
Черненко Ф. І.— 210
Чигирин — 36, 103
Чура — 141

Ш

Швачка — 98
Шведчина — 21
Шеляг — 87
Шлях Мемфіський — 236
Шлях Ромодан — 128

Щ

Щепкін — 150

Ю

Ю — 73
Юбкоборець — 278
Юпітер — 178

Я

Явленні — 280
Ярославна — 262, 264

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ

А нумо знову віршувать 59
А ти, задрипанко, шинкарко 282
А ти, пречистая, святая 280
Барвінок цвів і зеленів 343
Буває, в неволі іноді згадаю 236
Буває, іноді старий 205
Бували войни й військовії свари 361
Було, роблю що, чи гуляю 203
Варнак (Тиняючи на чужині) 63
Великомученице кумо! 362
В неволі, в самоті немає 157
Во дні фельдфебеля - царя 276
Во Іудеї во дні они 296
В Путивлі граді вранці - рано 335
Г. З. (Немає гірше, як в неволі) 93
Гімн черничий (Удар, громе, над тим домом) 338
Гори мої високії! 22
Готово! Парус розпустили 213
Давно се діялось колись 80
Давно те діялось 43
Дівча любе, чорнобриве 324
Добро́, у кого є господа 79
Доля (Ти не лукавила зо мною) 279
Думи мої, думи мої, ви мої єдині 5
Дурні та гордії ми люди 208
Закувала зозуленька 127
Заросли шляхи тернами 194
За сонцем хмаронька пливе 184
Заступила чорна хмара 163
Зацвіла в долині червона калина 196
Зійшлись, побрались, поєднались 364
З передсвіта до вечора 333
І Архімед і Галілей 344
І багата я, і вродлива я 120
І виріс я на чужині 113
І день іде, і ніч іде 358
І досі сниться: під горою 246
Ізза гаю сонце сходить 134
І знов мені не привезла 155
І золотої й дорогої 210
І небо невмите, і заспані хвилі 112
Іржавець 27
Ісаія. Глава 35 (Радуйся, ниво неполитая) 288
І станом гнучим і красою 240
І тут і всюди — скрізь погано 355
І широкую долину 148
Княжна (поема) 6

А. О. Козачковському (Давно те діялось) 43
Коло гаю, в чистім полі 117
Колись дурною головою 294
Колись то ще, во время оно 330
Кума моя і я 365
Л. (Поставлю хату і кімнату) 345
Лічу в неволі дні і ночі (1850 р.) 215
Лічу в неволі дні і ночі (Переробка 1858 р.) 219
Ликері (Моя ти любо! Мій ти друже!) 342
Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зеленів) 343
Марія (Все упованіє моє) 298
Марина (Неначе цвяшок в серце вбитий) 96
Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом) 287
Мені здається, я не знаю 231
Мені тринадцятий минало 19
Між скалами, неначе злодій 107
Мій боже милий, знову лихо! 247
Ми вкупочці колись росли 211
Ми восени таки похожі 214
Ми заспівали, розійшлись 221
Минаючи убогі села 293
Минули літа молодії 352
Мов за подушне, оступили 90
Молитва (Царям, всесвітнім шинкарям) 327
Москалева криниця (1847 р.) 48
Москалева криниця (поема) (1857 р.) 248
Моя ти любо! Мій ти друже! 342
Муза (А ти, пречистая, святая) 280
На батька бісового я трачу 245
На великдень, на соломі 202
Навгороді коло броду 149
Наїхали старости 326
Над Дніпровою сагою 339
На ниву в жито уночі (Сичі) 106
На панщині пшеницю жала 283
На улиці невесело 131
Нащо мені женитися? 186
Не вернувся із походу 159
Не гріє сонце на чужині 21
Недавно я поза Уралом 287
Не для людей, тієї слави 115
Не додому вночі йдучи 166
Не жаль на злого: коло його 91
Немає гірше, як в неволі 93
Не молилася за мене 222
Не нарікаю я на бога 346
Неначе праведних дітей 105
Неначе степом чумаки 168
Наначе цвяшок в серце вбитий 96
N. N. (Мені тринадцятий минало) 19

N. N. (О думи мої, о славо злая!) 30
N. N. (Сонце заходить, гори чорніють) 18
N. N. (Така, як ти, колись лілея) 290
Неофіти (поема) 260
Не так тії вороги 136
Не тополю високую 146
Н. Т. (Великомученице кумо!) 362
Не хочу я женитися 151
Ну що б, здавалося, слова? 88
Огні горять, музика грає 242
Один у другого питаєм 37
О думи мои! О славо злая! 30
Ой виострю товариша 124
Ой гляну я, подивлюся 69
Ой діброво — темний гаю! 325
Ой крикнули сірії гуси 188
Ой люлі, люлі, моя дитино 137
Ой маю, маю я оченята 292
Ой по горі ромен цвіте 291
Ой не п'ється горілочка 128
Ой не п'ються пива́, меди 130
Ой пішла я у яр за водою 135
Ой стрічечка до стрічечки 39
Ой сяду я під хатою 126
Ой умер старий батько 158
Ой чого ти почорніло 138
Ой я свого чоловіка 123
О люди! люди небораки! 356
Осії. Глава XIV (Подражаніє) 321
Петрусь (поема) 224
Плач Ярославни 331
Повій, вітре, понад яром 87
Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19 319
Подражаніє 11 псалму (Мій боже милий, як то мало) . . 285
Подражаніє сербському (Наїхали старости) 326
Подражаніє Едуарду Сові (Посажу коло хатини) 318
Полюбилася я, одружилася я 121
Породила мене мати 122
Посажу коло хатини 318
Поставлю хату і кімнату 345
По улиці вітер віє 125
Пророк (Неначе праведних дітей) 105
П. С. (Не жаль на злого: коло його) 91
Радуйся, ниво неполитая! 288
Росли укупочці, зросли 340
Самому чудно. А де ж дітись? 38
Саул (В непробудимому Китаї) 348
Світе ясний! Світе тихий! 341
Сестрі (Минаючи убогі села) 293
Сичі 106

Слава (А ти, задрипанко, шинкарко) 282
Сон (Гори мої високії!) 22
Сон (На панщині пшеницю жала) 283
Сонце заходить, гори чорніють 18
Сотник (У Óглаві...) 169
Старенька сестро Аполлона (Царі) 71
Така, як ти, колись лілея 290
Та не дай, господи, нікому 70
Тече вода спід явора 359
Ти не лукавила зо мною 279
Титарівна (Давно се діялось колись) 80
Титарівна - Немирівна 353
Тихе поле аж крикнуло 336
То так і я тепер пишу 58
Туман, туман долиною 139
У бога за дверми лежала сокира 60
У Вільні, городі преславнім 160
Удар, громе, над тим домом 338
Умре муж велій в власяниці 337
У нашім раї на землі 198
У неділеньку та ранесенько 145
У неділеньку у святую 140
У Óглаві... 169
У перетику ходила 143
У тієї Катерини 132
Утоптала стежечку 147
Хіба самому написать 206
Хоча лежачого й не б'ють 354
Хустина (Чи то на те божа воля) 40
Царі (Старенька сестро Аполлона) 71
Царям, всесвітнім шинкарям 327
Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте) . . 291
Чернець (У Києві на Подолі) 33
Чи не покинуть нам, небого 366
Чи то на те божа воля 40
Чи то недоля та неволя 243
Чума (Чума з лопатою ходила) 153
Швачка (Ой не п'ється горілочка) 128
Ще як були ми козаками 31
Юродивий (Во дні фельдфебеля - царя) 276
Якби ви знали, паничі 233
Якби з ким сісти хліба з'їсти 357
Якби зустрілися ми знову 95
Якби мені, мамо, намисто 150
Якби мені черевики 119
Якби тобі довелося 190
Якби то ти, Богдане п'яний 295
Як маю я журитися 185
Якось то йдучи уночі... 360
Я не нездужаю, нівроку 284

ЗМІСТ*

1. Думи мої, думи мої, ви мої єдині 5
2. Княжна (поема) (1 — 4) 6
3. N. N. (Сонце заходить, гори чорніють) . . 18
4. N. N. (Мені тринадцятий минало) 19
5. Не гріє сонце на чужині 21
6. Сон (Гори мої високії) (5 — 11) 22
7. Іржавець (12 — 25) 27
8. N. N. (О думи мої! О славо злая!) (26 — 28) 30
9. Ще як були ми козаками (29 — 30) 31
10. Чернець (У Києві на Подолі) (31 — 35) . . 33
11. Один у другого питаєм 37
12. Самому чудно. А де ж дітись? 38
13. Ой стрічечка до стрічечки 39
14. Хустина (Чи то на те божа воля?) (36 — 38) 40
15. А. О. Козачковському (Давно те діялось) (39 — 44) 43
16. Москалева криниця (1847 р.) (45 — 55) . . . 48
17. То так і я тепер пишу 58
18. А нумо знову віршувать (56) 59
19. У бога за дверми лежала сокира (57 — 59) . 60
20. Варнак (Тиняючи на чужині) (60 — 62) . . . 63
21. Ой гляну я, подивлюся 69
22. Та не дай, господи, нікому 70
23. Царі (Старенька сестро Аполлона) (63 — 8.) . 71
24. Добро́, у кого є госпо́да (82 — 83) 79
25. Титарівна (Давно се діялось колись) (84 — 87) 80
26. Повій, вітре, понад яром 87
27. Ну що б, здавалося, слова? (88) 88
28. Мов за подушне, оступили (89) 90
29. П. С. (Не жаль на злого: коло його...) (90 — 91) 91
30. Г. З. (Немає гірше, як в неволі) 93
31. Якби зустрілися ми знову 95
32. Марина (Неначе цвяшок в серце вбитий) (92 — 94) 96
33. Пророк (Неначе праведних дітей) 105

* Цифри в дужках біля назви означають номери приміток до даного твору.

34. На ниву в жито уночі (Сичі) 106
35. Між скалами, неначе злодій (95 — 97) . . . 107
36. І небо невмите, і заспані хвилі 112
37. І виріс я на чужині 113
38. Не для людей, тієї слави 115
39. Коло гаю, в чистім полі 117
40. Якби мені черевики 119
41. І багата я, і вродлива я 120
42. Полюбилася я, одружилася я 121
43. Породила мене мати 122
44. Ой я свого чоловіка 123
45. Ой виострю товариша 124
46. По улиці вітер віє 125
47. Ой сяду я під хатою 126
48. Закувала зозуленька 127
49. Швачка (Ой не п'ється горілочка) (98 — 99) 128
50. Ой не п'ються пива, меди 130
51. На улиці невесело 131
52. У тієї Катерини (100 — 101) 132
53. Ізза гаю сонце сходить 134
54. Ой пішла я у яр за водою 135
55. Не так тії вороги 136
56. Ой люлі, люлі, моя дитино 137
57. Ой чого ти почорніло (102) 138
58. Туман, туман долиною 139
59. У неділеньку у святую (103 — 107) 140
60. У перетику ходила (108 — 109) 143
61. У неділеньку та ранесенько (110) 145
62. Не тополю високую 146
63. Утоптала стежечку 147
64. І широкую долину 148
65. Навгороді коло броду 149
66. Якби мені, мамо, намисто 150
67. Не хочу я женитися (111 — 112) 151
68. Чума (Чума з лопатою ходила) 153
69. І знов мені не привезла 155
70. В неволі, в самоті немає 157
71. Ой умер старий батько 158
72. Не вернувся із походу 159
73. У Вільні, городі преславнім (113 — 115) . . 160
74. Заступила чорна хмара (116 — 129) 163
75. Не додому вночі йдучи (130 — 131) 166
76. Неначе степом чумаки 168
77. Сотник (У Оглаві ...) (132 — 133) 169
78. За сонцем хмаронька пливе 184
79. Як маю я журитися 185
80. Нащо мені женитися ? 186
81. Ой крикнули сірії гуси 188
82. Якби тобі довелося 190
83. Заросли шляхи тернами 194

84. Зацвіла в долині червона калина 196
85. У нашім раї на землі 198
86. На великдень, на соломі 202
87. Було, роблю що чи гуляю 203
88. Буває, іноді старий 205
89. Хіба самому написать (134) 206
90. Дурні та гордії ми люди 208
91. І золотої й дорогої 210
92. Ми вкупочці колись росли (135) 211
93. Готово! Парус розпустили 213
94. Ми восени таки похожі 214
95. Лічу в неволі дні і ночі (1850 р.) . . . 216
96. Лічу в неволі дні і ночі (Переробка 1858 р.) 219
97. Ми заспівали, розійшлись 221
98. Не молилася за мене 222
99. Петрусь (поема) 224
100. Мені здається, я не знаю (136 — 137) . . . 231
101. Якби ви знали, паничі (138 — 139) 233
102. Буває, в неволі іноді згадаю (140 — 141) . . 236
103. І станом гнучим і красою 240
104. Огні горять, музика грає 242
105. Чи то недоля та неволя 243
106. На батька бісового я трачу 245
107. І досі сниться: під горою 246
108. Мій боже милий, знову лихо! (142) . . . 247
109. Москалева криниця (поема) (1857 р.) (143 — 148) 248
110. Неофіти (поема) (149 — 191) 260
111. Юродивий (Во дні фельдфебеля - царя) (192 — 201) 276
112. Доля (Ти не лукавила зо мною) 279
113. Муза (А ти, пречистая, святая) (202) . . . 280
114. Слава (А ти, задрипанко, шинкарко) (203 — 204) 282
115. Сон (На панщині пшеницю жала) 283
116. Я не нездужаю, нівроку (205) 284
117. Подражаніє 11 псалму (Мій боже милий, як то мало) 285
118. Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом) (206 — 207) 287
119. Ісаія. Глава 35 (Радуйся, ниво неполитая!) (208 — 209) 288
120. N.N. (Така, як ти, колись лілея) 290
121. Федору Івановичу Черненку (Ой по горі ромен цвіте) (210) 291
122. Ой маю, маю я оченята 292
123. Сестрі (Минаючи убогі села) 293
124. Колись дурною головою 294
125. Якби то ти, Богдане п'яний 295

126. Во Іудеї во дні они (211 — 212) 296
127. Марія (Все упованіє моє) (213 — 250) . . . 298
128. Подражаніє Едуарду Сові (Посажу коло хатини) (251) 318
129. Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19 (252) . . . 319
130. Осії. Глава XIV (Подражаніє) (253 — 256) . 321
131. Дівча любе, чорнобриве 324
132. Ой діброво — темний гаю 325
133. Подражаніє сербському (Наїхали старости) 326
134. Молитва (Царям, всесвітнім шинкарям) . 327
135. Колись то ще, во время оно (257 — 261) . 330
136. Плач Ярославни (262 — 269) 331
137. З передсвіта до вечора (270 — 271) . . . 333
138. В Путивлі граді вранці - рано (272 — 273) . 335
139. Тихе поле аж крикнуло 336
140. Умре муж велій в власяниці (274 — 279) . 337
141. Гімн черничий (Удар, громе, над тим домом) 338
142. Над Дніпровою сагою 339
143. Росли укупочці, зросли 340
144. Світе ясний! Світе тихий! (280) 341
145. Ликері (Моя ти любо! Мій ти друже!) (281) 342
146. Н. Я. Макарову (Барвінок цвів і зеленів) (282) 343
147. І Архімед і Галілей (283 — 284) 344
148. Л. (Поставлю хату і кімнату) (285) . . . 345
149. Не нарікаю я на бога 346
150. Саул (В непробудимому Китаї) (286 — 293) 348
151. Минули літа молодії 352
152. Титарівна - Немирівна 353
153. Хоча лежачого й не б'ють 354
154. І тут і всюди — скрізь погано 355
155. О люди! люди небораки! 356
156. Якби з ким сісти хліба з'їсти 357
157. І день іде, і ніч іде 358
158. Тече вода спід явора 359
159. Якось то йдучи уночі (294 — 295) 360
160. Бували войни й військовії свари (296 — 299) 361
161. Н. Т. (Великомученице кумо!) (300) . . . 362
162. Зійшлись, побрались, поєднались 364
163. Кума моя і я (301 — 304) 365
164. Чи не покинуть нам, небого ... (305 — 311) 366
Примітки 369
Алфавітний покажчик приміток 394
Алфавітний покажчик творів 399

На початку тому подано автопортрет Т. Г. Шевченка 1860 р. (офорт).

Відповідальний редактор
проф. О. І. Білецький

*

Відповідальний за випуск
літредактор
А. С. Хуторян

*

Оправа за ескізом
художника
М. Караванського

*

Технічний керівник
Я. І. Бронштейн

*

Коректор
Є. М. Циплакова

Книжкова ф-ка ДВРШ ім. Г. І. Петровського, Харків, вул. К. Маркса, 1. Уповноважений Головліту 317. Замов. 2927. Тираж 20.000. $25^1/_2$ друк. арк.

Видання 894. Пап. ф. 82×110—53,5 кг. $12^3/_4$ пап. арк. В 1 пап. арк. 130.560 літ. Здано в роботу 16/I-39 р. Підписано до друку 22/II-39 р.